

REVOLUTIONNAIR ICONOCLASME:

Symboolvernietiging in de Franse (1789-1799) en de Nederlandse (1783-1799) revoluties in vergelijkend perspectief

"The revolutions of barbaric people destroy all monuments and traces of the arts seem to be effaced, the revolutions of enlightened people conserve the arts, embellish them"

Student: J.M.G. Kuipers. S4401018
Begeleider J.G.M.M. Rosendaal

*Afbeelding op de titelpagina: Jacques Bertaux, *Destruction of the Equestrian Statue of Louis XIV*, 1792, penseeltekening. Museum het Louvre, Parijs.

*Uitspraak op de titelpagina: Bertrand Barère de Vieuzac, 26 mei 1791. Vertaling door Richard Clay, in: R. S. Clay, *The Power of Signs: Iconoclasm in Paris, 1789-1795* (Londen 1999) 111.

Inhoudsopgave

Inleiding	3
1. Iconoclasme in de Franse Revolutie	10
Destructie van het ancien régime	12
Oude feodalistische symbolen versus nieuwe revolutionaire symbolen.....	17
Iconoclasme versus behoud	18
Verzet tegen de nieuwe orde	20
2. Iconoclasme in de Nederlandse Revolutie	24
Revolutie van de patriotten (1783-1787)	24
Contrarevolutie (1787-1795).....	28
Bataafse Revolutie (1795-1799)	31
Conclusie	36
Literatuur.....	40
Bronnen	43

Inleiding

Op het titelblad slaan figuren met mokers en zeisen een gigantisch ruiterbeeld van de Franse koning Lodewijk XVI kapot. Op een zeer directe manier wordt duidelijk gemaakt dat symbolen van de koning niet langer onaantastbaar zijn. Zelfs de sokkel waarop het beeld stond wordt afgebroken. De manier waarop men omgaat met dit beeld is echter niet iets dat exclusief hoort bij de Franse Revolutie. Het vernietigen van symbolen is van alle tijden en komt in veel conflicten voor. Er is sprake van symboolvernietiging bij iconoclasten in het Byzantijnse Rijk en vandalen in de Franse Revolutie maar ook in meer recente geschiedenis zoals het omvertrekken van beelden van Lenin en Stalin in Oost-Europa na de val van de Sovjet Unie; het opblazen van gigantische Boeddhabeelden door de Taliban in Afghanistan in 2001; de aanslag op het World Trade Centre in New York op 9/11; het neerhalen van 'het' beeld van Saddam Hoessein in Bagdad in 2003; tot de plunderingen van ISIS in onder andere Palmyra, de stad van duizend zuilen, die veel schade veroorzaken. Over de vernietiging van kunst en symbolen is door historici niet bijzonder veel geschreven. Behalve over de meer bekende perioden zoals het iconoclasmie in Byzantium of tijdens de reformatie is het een onderwerp dat de meeste historici liever vermijden: zo was het bijvoorbeeld voor de Franse kunsthistoricus Louis Réau een taboe.¹

De historiografie over symboolvernietiging richt zich met name op het veroordelen van het onderwerp. Iconoclasten werden in Byzantium afgebeeld als godslasteraars en tijdens de reformatie werden ze tevens als onwetend en barbaars voorgesteld. Vooral onwetendheid is een centraal begrip in de stigmatisering van iconoclasmie. Dit is bijvoorbeeld duidelijk te zien op deze tekening van Goya waar een man te zien is die met gesloten ogen, balancerend op een ladder, met een pikhouweel aan het zwaaien is. Als bijschrift staat: "Hij weet niet wat hij doet". Wanneer het gaat over de vernietiging van kunst en symboliek, worden de termen iconoclasmie en vandalisme vaak door elkaar gebruikt. Het woord 'iconoclasmie' is gebaseerd op de Griekse woorden *eikon* 'icoon, afbeelding' en *klastès* 'breker', deze werden voor het eerst gebruikt in connectie met de Byzantijnse 'Quarrel of the Images'. 'Vandalisme' is overgenomen van het gelijknamige Franse woord *vandalisme* en wordt in het algemeen verbonden aan de Franse

Francisco de Goya, *No sabe que hace*, c1814-17, penseeltekening. Kupferstichkabinett, Berlin.)

¹ D. Gamboni, *The Destruction of Art Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London 1997) 13.

Revolutie en in het bijzonder aan Abbé Grégoire², die in zijn *Memoirs* in 1807-08 schrijft: "Je créai le mot pour tuer la chose".³ Het metaforisch gebruik van het woord 'vandal', een woord dat barbaars gedrag symboliseert was echter al veel eerder in gebruik, bijvoorbeeld in Engeland aan het begin van de zeventiende eeuw. Al sinds de Italiaanse Renaissance was het gebruikelijk om Germaanse stammen uit de volksverhuizing, met name de Goten en de Vandalen, verantwoordelijk te houden voor de ondergang van de klassieke bouwstijl. De barbaarse middeleeuwse bouwkunst duidde men daarom als 'germaans' of 'gotisch'.⁴ Het woord gotisch kreeg in de achttiende eeuw echter een meer positieve betekenis. Vooral Duitse en Engelse auteurs zagen de gotiek als 'authentiek' cultureel erfgoed dat voortkwam uit de oorsprong van de eigen natie, in tegenstelling tot de klassieke stijl. Omdat de Goten niet langer alleen om hun barbaarse eigenschappen bekend stonden bleven voor Grégoire alleen de Vandalen over voor zijn "nieuwe" negatieve term. Grégoire had voor 'vandalisme' ook 'iconoclasmé' of 'beeldenstorm' kunnen gebruiken maar omdat deze meer betrekking hebben op het vernielen vanuit religieuze motieven waren ze minder van toepassing. Hij gebruikte 'vandalisme' echter niet omdat de vernielingen tijdens de Franse Revolutie minder ideologische motieven hadden, maar om bewust de revolutionaire 'vandalen' de status van vernielers met doordachte handelingen en bepaalde principes te ontfangen.⁵ Het verschil tussen 'iconoclasmé' en 'vandalisme' is tegenwoordig met name de aanwezigheid (bij iconoclasmé) of afwezigheid (bij vandalisme) van een beweegreden. Vandalisme heeft hierdoor een meer negatieve connotatie gekregen (barbaarsheid, onwetendheid, zinloosheid) dan iconoclasmé.⁶

Een invloedrijk werk dat behoort tot de traditie van het veroordelen van iconoclasmé is *Histoire du Vandalisme* (1959) van Louis Réau. Réau had met dit werk twee doelen: de eerste was het voltooiën van een geschiedenis van Franse kunst, de tweede was het veroordelen van de vernietiging, ongeacht de oorzaken, om verdere vernieling een halt toe te roepen.⁷ Hier recht tegenover staat de verzameling essays met de titel: *Bildersturm* (1973) van de Duitse kunsthistoricus Martin Warnke. Deze was het resultaat van kritische vragen over de idee van autonome kunst. Hierin stelt Warnke dat het vertrekpunt van de auteurs de zoektocht naar de historische wortels van dat idee was en dat het, als

² Henri Baptiste Grégoire (1750-1831) was een Franse katholiek geestelijke en politicus. Hij is bekend geworden als voorvechter van de emancipatie, zijn pleidooien voor het behoud van monumenten en het stoppen van de afbraak van kunst tijdens de Franse Revolutie.

³ H. Grégoire, *Mémoires*, ed. M. Carnot, I (Paris 1837) 345.

⁴ De combinatie 'Goten en Vandalen' stond gelijk voor verwoesting en barbarisme. M.S. Briggs verwijst hier bijvoorbeeld naar met de titel *Goths and Vandals. A study of the destruction, neglect and preservation of historical buildings in England* (Londen 1952).

⁵ W. Krul, 'Tegen erfgoed: over vooruitgang en vandalisme' in: F. Grijzenhout (red.) *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 272.

⁶ Voor een uitgebreide schets van de oorsprong van het begrip vandalisme zie A.H. Merrills, 'The Origins of 'Vandalism'', *International Journal of the Classical Tradition*, 16, nr. 2 (2009) 155-175.

⁷ Gamboni, *The Destruction*, 16.

gevolg van elke kritische aanpak, uiteindelijk zal resulteren in een soort iconoclasmie.⁸ De Duitse kunsthistoricus Horst Bredekamp behandelt kunst daarentegen als een 'medium van sociale conflicten' in *Art as a medium of social conflicts* (1975). De meeste moderne studies van iconoclastische periodes vallen, voor een deel, onder sociale geschiedenis en beschouwen de gewelddadige behandeling als een speciale soort ontvangst en een indicatie van de functies, betekenissen en effecten van de artefacten die ze onderzoeken.⁹ De Nederlandse cultuurhistoricus Wessel Krul richt zich op de ontwikkeling van het begrip vandalisme in *ERFGOED De geschiedenis van een begrip* (2007).

De Franse Revolutie is, van alle revoluties in het revolutionair tijdvak (1700-1800), de meest bekende en waarschijnlijk ook de meest onderzochte revolutie. Dat iconoclasmie, het vernietigen van de symbolen van het ancien régime, hierin een grote rol heeft gespeeld blijkt uit het werk van de verschillende wetenschappers die zich hiermee bezig hebben gehouden. Zo zijn er, naast de reeds genoemde (kunst)historici, meerdere auteurs die ingaan op dit thema. De Franse historicus Albert Soboul in zijn *De Franse Revolutie 1789-1793* (1979); de Amerikaanse historica Lynn Hunt in haar *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (1984); en de Engelse historicus Peter Jones in zijn *The French Revolution 1787-1804* (2003) besteden hier aandacht aan in hun overzichtswerken over de Franse Revolutie. Ook zijn er verschillende multidisciplinaire publicaties verschenen over dit thema zoals *Iconoclasm During the French Revolution* (1954) van de Amerikaanse historicus Stanley J. Idzerda; *Property Destruction* (1984) van de Amerikaanse psycholoog Sheldon Cohen; of *Violating the Sacred: Theft and 'Iconoclasm' in Late Eighteenth-century Paris* (2003) van de Engelse kunsthistoricus Richard Clay.

De Nederlandse Revolutie is in vele opzichten vergelijkbaar met de Franse Revolutie. Beide revoluties spelen zich af in dezelfde tijdsperiode, ze hebben vergelijkbare ideologische wortels en de gebieden waar de revoluties zich afspelen liggen geografisch dicht bij elkaar. Deze overeenkomsten maken dat de Franse Revolutie, meer dan andere revoluties in het revolutionaire tijdvak, zeer geschikt is voor een vergelijking. Maar waar iconoclasmie en vandalisme in studies naar de Franse Revolutie duidelijk een plaats krijgen, blijkt dit voor de Nederlandse Revolutie echter absoluut niet het geval te zijn. Betekent dit dat hier tijdens de Nederlandse Revolutie geen sprake van was? Speelde iconoclasmie geen rol in het revolutionaire proces in ons land? Juist omdat er naar iconoclasmie en vandalisme in de Nederlandse Revolutie nog geen uitgebreid onderzoek is gedaan zal er in deze scriptie een analyse gemaakt worden van processen van iconoclasmie tijdens de Nederlandse Revolutie.

⁸ Ibidem, 17.

⁹ Ibidem, 17.

Over de Nederlandse Revolutie¹⁰ is voor het eerst een samenhangende interpretatie geschreven door de Nederlandse historicus Herman T. Colenbrander in zijn *Patriottentijd* (1897-1899). Hierbij legde hij vooral de nadruk op de internationale ontwikkelingen in deze periode.¹¹ Een reactie hierop kwam van de Nederlandse historicus Pieter Geyl in zijn *De patriottenbeweging 1780-1787* (1947). Geyl was het niet eens met de focus op internationale ontwikkelingen van Colenbrander omdat het patriottisme in zijn ogen een typisch Nederlandse ontwikkeling was. Hij richtte zich dan ook vooral op binnenlandse prenten en pamfletten.¹² Aan de ideeënvorming achter het patriottisme besteedden beiden weinig aandacht. In publicaties van onder andere de Nederlandse historicus Cornelis H. de Wit en Engelse historicus Simon Schama was hier wel aandacht voor. Dit zorgde er echter wel voor dat blik ruimer werd, waardoor de Revolutie als onderdeel werd gezien van een ruimere periode.¹³ In reeds genoemde en andere overzichtswerken over deze periode zoals van de Nederlandse historici Frans Grijzenhout, Wijnand Mijnhardt en Niek van Sas wordt vrijwel geen aandacht besteed aan de vernietiging van symbolen dat plaatsvond tijdens de Nederlandse Revolutie.¹⁴ Ook is er weinig aandacht voor iconoclasme en vandalisme in casestudies als *Keeshonden en Prinsmannen, Durgerdam, Ransdorp en Holisloot 1780-1813* (1986) van de Nederlandse historicus Thomas H.F. Nieuwenhuis; *Regents and Rebels. The revolutionary world of an eighteenth-century Dutch city* (1989) van de Amerikaanse historicus Wayne Ten Brake; *'Gelijkheid op krukken'. De Bataafse revolutie in de stad Groningen 1795-1803* (1995) van de Nederlandse historicus R. van der Woude; en *Patriotten in Groningen, 1780-1795* (1996) van J.K.H. van der Meer. Deze casestudies hebben gemeen dat revolutionaire vernielingen en vandalisme wel sporadisch genoemd worden maar dat men hier verder niet op in gaat. Revolutionair iconoclasme komt wel naar voren in het werk van de Nederlandse historici Erik Halbe de Jong, Joost Rosendaal en kunsthistoricus Frans Grijzenhout. Zij schetsten veelvuldig voorvallen van symboolvernielingen, maar hier blijft het echter bij.¹⁵ In een aantal plaatselijke onderzoeken staan

¹⁰ De laatste decennia van de achttiende eeuw worden op verschillende manieren benoemd. De meest gebruikelijke zijn 'Bataafse Revolutie', 'Bataafse tijd' of 'Nederlandse Revolutie'. In deze scriptie zal voor de periode 1783-1799 de term 'Nederlandse Revolutie' gebruikt worden.

¹¹ H.T. Colenbrander, *De patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden*, I-II-III ('s-Gravenhage 1897-1899).

¹² P. Geyl, *De patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam 1947) en P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, V (Amsterdam 1962).

¹³ C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965); C.H.E. de Wit, *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek 1974); S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977).

¹⁴ F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas, red., *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987); H. Bots, W.W. Mijnhardt, *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988); N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

¹⁵ J.G.M.M. Rosendaal, *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005); J.G.M.M. Rosendaal, *Tot nut van Nederland. Polarisation en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012); E. H. de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-*

specifieke incidenten omtrent vandalisme wel centraal, waarbij het met name gaat om het verwijderen van symbolen van feodaliteit.¹⁶

Vanwege het ontbreken van onderzoek naar dit onderwerp zal de focus in dit onderzoek liggen op politiek gemotiveerd iconoclasmisme in de Nederlandse Revolutie en dit zal worden vergeleken met politiek gemotiveerd iconoclasmisme in de Franse Revolutie. Omdat de aandacht vooral uitgaat naar de politieke motivatie achter de vernietiging van symbolen zal hoofdzakelijk de term iconoclasmisme worden gebruikt. Vandalisme is minder geschikt vanwege de meer negatieve connotatie die hieraan kleefte en maakt een objectieve vergelijking van voorvallen daardoor lastig. Bij het classificeren van voorvallen van symboolvernietiging kan men echter niet om de term vandalisme heen omdat verschillende auteurs vandalisme gebruiken. Hierbij is het wel echter duidelijk dat zij het hebben over incidenten met een ideologische motivatie en dat daarom iconoclasmisme hier beter past.

Omdat niet alle verschillende episoden van iconoclasmisme of vandalisme te vergelijken zijn, is er in de literatuur op verschillende manieren voorgesteld hier een indeling in te maken. De Amerikaanse psycholoog Stanley Cohen deed dit door motief en intentie als structurelementen te gebruiken en onderscheidde verschillende typen van vandalisme zoals 'ideologisch vandalisme' en 'conventioneel vandalisme'. Het laatste verdeelde hij in 'hebzuchtig vandalisme', 'tactisch vandalisme', 'wraakzuchtig vandalisme', 'vandalisme als spel' en 'kwaadaardig vandalisme'.¹⁷ Louis Réau richtte zich tot de psychologie van vanden en onderscheidde 'avowable' motieven zoals religie, sentimentaliteit, preutsheid, esthetiek en 'unavowed' motieven zoals hebzucht, jaloezie, intolerantie en het 'beestachtige instinct der vernietiging'.¹⁸ De invloed van macht vormt de basis van een ander onderscheid, uiteengezet door onder andere Martin Warnke. Hij maakt verschil tussen iconoclasmisme van 'top-down' en van 'bottom-up'. Warnke merkt op dat er bij top-down iconoclasmisme vaak sprake was van een vervanging van de symbolen van macht dat werd gevolgd door een verbod op verdere vernietiging. Dit in tegenstelling tot bottom-up iconoclasmisme waarbij het, met name door politieke incompetentie, vaak niet lukte om nieuwe symbolen van macht in te voeren.¹⁹ Warnke stelde aan de hand van zijn eigen methode dat top-down iconoclasmisme positief bekend is komen te staan terwijl bottom-up iconoclasmisme vaak tot het negatieve 'blinde vandalisme' werd veroordeeld. De

1795 (Hilversum 2014); F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989).

¹⁶ H.J.M. Ebeling, 'De strijd om het behoud der wapenborden in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch' in: *Historisch tijdschrift*, 5 (1926), nr. 1, 1-15; A. Graafhuis, 'Enige aantekeningen over het verwijderen van de wapenborden uit de Utrechtse kerken in 1795' in: *Maandblad van "Oud-Utrecht", Vereeniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Utrecht en Omstreken*, 33 (1960) 58-62; H. Uil, C. Venema, 'Wapenborden in de Hervormde Kerk te Renesse' *Bulletin*, ISSN 1381-7116, nr. 29 (1992) 16-23.

¹⁷ S. Cohen, 'Property Destruction' in: Claude Lévy- Leboyer (red.) *Vandalism: Behaviour and Motivations*, (Amsterdam, New York, Oxford 1984) 34-51.

¹⁸ L. Réau, *Histoire du vandalisme*, I (Paris 1959) 16-25.

¹⁹ M. Warnke, *Bildersturm* (Frankfurt 1977) 11.

onderscheiding van Warnke komt sterk overeen met die van Montalembert²⁰ uit 1833 tussen ‘destructief vandalisme’ of ‘herstellend vandalisme’²¹ en tussen ‘negatieve’ of ‘positieve’ vernietiging volgens de Franse historica Françoise Choay.²² Volgens Krul gaat het verwerpen van erfgoed op grofweg twee manieren. De eerste is “het streven naar algehele bevrijding van alles wat daaronder kan worden verstaan”. Men erkent het bestaan van historisch erfgoed maar wil dit juist vernietigen omdat het iets uit het verleden is wat in het heden en in de toekomst bewaard blijft en daardoor een dwingende macht uitoefent. Als een gemeenschap vrij wil zijn en alle mogelijkheden open wil houden voor eigen ontwikkeling moet het zich zo veel mogelijk losmaken van het erfgoed, ‘ballast’ uit het verleden. Dit *futurisme* is volgens Krul het standpunt van alle politieke, artistieke en religieuze beeldenstormers. De tweede manier noemt hij *presentisme*. Deze gaat ervan uit dat er geen historisch erfgoed bestaat of dat het niet nodig is om hier aandacht of steun aan te geven. Dit standpunt gaat er vanuit dat er niets anders bestaat dan het heden en dat alle maatschappelijke activiteit en focus gericht moet zijn op het oplossen van actuele problemen.²³

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie zal de Franse Revolutie aan bod komen. Hierin zal met name worden gekeken naar waaruit politiek gemotiveerd iconoclisme in de Franse Revolutie bestond. De kenmerken hiervan zullen in dit hoofdstuk thematisch worden beschreven om ontwikkelingen, die zich over meerdere fasen van de revolutie spannen, overzichtelijker weer te kunnen geven. Omdat er reeds veel literatuur beschikbaar is over de Franse Revolutie zal een overzicht van het verloop van de revolutie in deze scriptie niet van toegevoegde waarde zal zijn. Het doel van dit hoofdstuk zal dan ook het verkrijgen van inzicht in verschillende kenmerken van politiek gemotiveerd iconoclisme in de Franse Revolutie zijn om deze vervolgens in het tweede hoofdstuk te kunnen vergelijken met kenmerken van politiek gemotiveerd iconoclisme in de Nederlandse Revolutie. Per thema zullen de beschreven iconoclastische incidenten worden geanalyseerd aan de hand van de reeds beschreven classificatiemethoden. Aan het eind van het hoofdstuk volgt een analyse van algemene kenmerken. Omdat er in tegenstelling tot de Franse Revolutie nog niet veel literatuur beschikbaar is over de Nederlandse Revolutie zal het tweede hoofdstuk een chronologische indeling hebben. Het tijdsbestek van de Nederlandse Revolutie (1783-1799) is in drie verschillende perioden te verdelen. De eerste fase is de Revolutie van de Patriotten (1783-1787) De tweede fase is er één van contrarevolutie (1787-1795) en deze wordt gevolgd door de derde fase, de Bataafse Revolutie (1795-1799). Omdat deze fasen van de Nederlandse Revolutie sterk van elkaar verschillen zullen deze in het eerste hoofdstuk afzonderlijk behandeld worden. In de conclusie zal antwoord worden gegeven op de centrale vraag van dit

²⁰ Charles René Forbes de Tryon de Montalembert (1810-1870) was een Frans politicus en schrijver.

²¹ Gamboni, *The Destruction*, 23.

²² F. Choay, *L'allégorie du patrimoine* (Paris 1992) 22-23.

²³ Krul, ‘Tegen erfgoed’, 268.

onderzoek: *Welke ontwikkelingen en patronen zijn er te onderscheiden in politiek gemotiveerd iconoclasme in de Nederlandse Revolutie en in hoeverre is dit te vergelijken met politiek gemotiveerd iconoclasme in de Franse Revolutie?* In zowel het eerste als het tweede hoofdstuk gaat de aandacht uit naar concrete voorvallen van iconoclasme en zullen deze worden geclassificeerd op de wijze van de reeds genoemde auteurs. Waar in beide hoofdstukken een beeld zal worden geschetst van de kenmerken en de manier waarop symboolvernietiging een rol speelde in de Franse Revolutie en de Nederlandse Revolutie, zullen in de conclusie achterliggende en overstijgende ontwikkelingen en patronen uit beide revoluties met elkaar vergeleken worden.

1. Iconoclasme in de Franse Revolutie

Frankrijk werd in de achttiende eeuw op absolutistische wijze geregeerd door koningen uit het huis van Bourbon. Er was sprake van een grote mate van decentralisatie waarbij maten, gewichten en munteenheden van gewest tot gewest sterk van elkaar verschilden. De samenleving was verdeeld in drie standen waarbij de tegenstellingen enorm waren tussen enerzijds de privileges van de hogere geestelijkheid en de adel en anderzijds de veelzijdige (feodale) verplichtingen, belastingdruk en zeer geringe politieke invloed van eenieder die niet tot de eerste twee standen behoorde. In de samenleving liepen de spanningen steeds hoger op, onder andere vanwege structureel voorkomende hongersnoden. Toen de economische situatie zich verbeterde wist de derde stand echter niet mee te profiteren en dit had een groeiende ontevredenheid onder de bevolking tot gevolg. De ideeënstroom vanuit de Verlichting was tevens van enorme invloed op de Franse maatschappij in de achttiende eeuw. Ideeën over hoe er geregeerd diende te worden werden door middel van pamfletten verspreid en vanuit het verzet tegen het ongelijke absolutistische systeem ontstond een gepopulariseerde revolutionaire ideologie. De revolutie die hieruit voortkwam was voor Europa, en de rest van de wereld, een zeer invloedrijke politieke omwenteling waarbij koninklijk absolutisme, aristocratie en de kerk werden vervangen door revolutionaire ideeën over vrijheid, gelijkheid en broederschap.

Het aantasten van symbolen van gezag was in de periode voor de revolutie zeker niet nieuw. Franse onderdanen die ontevreden waren met het gezag van de koning lieten bijvoorbeeld hun ontevredenheid merken door opstandige parlementsleden te steunen, onvriendelijke stiltes na *lits de justice* of door het samenkomen in ondergrondse bijeenkomsten.²⁴ Monumenten van Franse koningen werden aangetast door middel van sarcastische, lasterlijke en dreigende opschriften of werden versiert met uitwerpselen.²⁵ Het aantasten van beelden van koningen was echter voornamelijk gericht op de koning in kwestie en niet op de monarchie als instituut.²⁶ Vooral hongersnoden waren regelmatig de oorzaak van ongeregelde heden. Tijdens graanrellen werden er bijvoorbeeld in Lyon in juli 1789 tolpoorten afgebroken en ook in Parijs werden tolpoorten afgebroken en stukken van de douanemuur vernietigd als protest tegen de schaarste van voedingsmiddelen.²⁷ Bij de aanval in Parijs werden eveneens twee allegorische beelden van de regio's Normandië en Bretagne, die de tolpoort versierden, vernield. Ook waren plaatsen waarvan men dacht dat er voedselvoorraden lagen opgeslagen het doelwit van plunderingen zoals de abdij van Saint-Lazare. Deze werd geplunderd op 13 juli 1789 nadat hier graanvoorraden waren aangetroffen en hierbij vonden heiligschennis en vernielingen plaats.²⁸

²⁴ J. Merrick, 'Politics on Pedestals: Royal Monuments in Eighteenth-Century France', *Oxford journals FRENCH HISTORY*, 5, nr. 2 (1991) 248.

²⁵ Merrick, *Politics*, 249; Ibidem, 250.

²⁶ R. S. Clay, *The Power of Signs: Iconoclasm in Paris, 1789-1795* (Londen 1999) 124.

²⁷ W. Doyle, *The Oxford History of the French Revolution* (Oxford 2002) 109.

²⁸ Doyle, *The OXFORD*, 109.

De bestorming van de Bastille op 14 juli 1789 was voor de revolutionairen van grote symbolische betekenis. Hoewel het fort zelf tijdens de bestorming bijna niet is beschadigd, en er dus geen sprake is van letterlijke symboolvernietiging, is er wel sprake van een enorme verandering in betekenis. De Bastille verloor haar betekenis als symbool van koninklijk despotisme en veranderde in een symbool van de zegevierende vrijheid.²⁹ In navolging van de ontwikkelingen in Parijs werden er in de derde week van juli in veel steden revolutionaire comités opgezet die de macht overnamen van, of samenwerkten met, de autoriteiten. Deze machtsovernames gingen regelmatig gepaard met ongeregelde rellen en vernielingen. In Straatsburg werd hierbij bijvoorbeeld het stadhuis en in Lyon werden graanopslagplaatsen geplunderd.³⁰ Hoewel er bij plunderingen en vernielingen als gevolg van graanrellen waarschijnlijk geen directe motivatie was om de autoriteit van de koning aan te tasten, de zoektocht naar voedsel stond voornamelijk centraal, was de vernietiging van tolpoorten wel een symbolische daad van verzet tegen het oneerlijke belastingsysteem. Hiermee lieten de Parijzenaars bedoeld of onbedoeld zien dat zij de toegang tot de stad voortaan zelf in handen hadden.³¹

Voor, en tijdens, de eerste fase van de Franse Revolutie was er nog geen sprake van een georganiseerd verzet tegen de oude orde. Er is voornamelijk sprake van bottom-up iconoclasmie aangezien er in deze fase nog geen sprake was van een georganiseerde revolutionaire autoriteit van waaruit acties centraal aangestuurd werden. Het aantasten en transformeren van beelden van koningen zou gezien kunnen worden als 'vandalisme als spel' van Cohen aangezien dit doet denken aan het hedendaags gebruik van graffiti en de kat en muis verhouding tussen straatartiesten enerzijds en de politie anderzijds. Ook is er sprake van wat Cohen wraakzuchtig vandalisme noemt in de gevallen van de vernielingen bij plunderingen zoals in de abdij van Saint-Lazare. Er was wel sprake van organisatie bij de bestorming van de Bastille maar deze kwam ter plekke tot stand. Opvallend is de manier waarop de symboolfunctie van de Bastille volledig werd getransformeerd. Dit wijkt af van de theorie van bottom-up iconoclasmie volgens Warnke, aangezien hij de succesvolle transformatie van symbolen juist aan top-down iconoclasmie koppelt.

²⁹ Clay, *The Power*, 17-18.

³⁰ Doyle, *The OXFORD*, 113.

³¹ Clay, *The Power*, 17-18.

Destructie van het ancien régime

Om zelf politieke verantwoordelijkheid te kunnen nemen was het voor de revolutionairen noodzakelijk afstand te creëren tussen henzelf en de monarchie. Om dit te kunnen bewerkstelligen was het nodig alle symbolische connecties met het koningshuis te verwijderen.³² Het was voor de revolutionairen enorm belangrijk dat symbolen die haaks stonden op de revolutionaire ideologie of deze tegenwerkten hun betekenis verloren of verdwenen.

Allereerst was het koningshuis het doelwit van revolutionairen. Lodewijk XVI en Marie Antoinette belichaamden als koninklijk paar de enorme ongelijkheid in de Franse maatschappij, stonden symbool voor het feodale stelsel en daarmee voor alles wat er volgens radicale revolutionairen verkeerd was aan het decadente en oneerlijke systeem. Hoewel het in diskrediet brengen van de koning en koningin in Frankrijk middels pamfletten en tekeningen allesbehalve nieuw was, met name aan het koninklijk hof, werd dit door revolutionairen gedaan om het koningshuis als instituut aan te tasten.³³ Marie Antoinette werd onder andere van homoseksualiteit beschuldigd en daarmee als zondaar en echtbreekster afgeschilderd.³⁴ Ook verschenen er pornografische prenten waarop de koningin was afgebeeld om haar van haar vorstelijke imago te ontdoen.

*La Vie Privée, onbekende auteur. Marie Antoinette met een hofdame.
Bibliothèque Nationale de France (Parijs)*

Men ging vanaf de start van de revolutie in 1789 echter niet gelijk over tot directe vernietiging van symbolen van het koningschap. Veel revolutionairen zagen een constitutionele monarchie als de weg voorwaarts en een directe aanval op beelden van de koning werd dan ook nog niet overwogen.³⁵ Naarmate de maatschappelijke positie van de koning werd uitgehold, veranderde dit echter en werden woorden die 'besmet' waren met het koningschap, aristocratie of privileges in politiek taalgebruik taboe.³⁶ In 1792 werd het koninklijke monopoly op de openbare ruimte voor het eerst uitgedaagd door een beeld van Liberty, godin van de vrijheid, tijdens een festival. Hiermee manifesteerden de revolutionairen Liberty als concurrerende autoriteit naast symbolen van de koning.³⁷ Na de vlucht van de koninklijke familie in juni 1791 werden wapens en wapenborden van de koninklijke familie

³² L. Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Los Angeles 1984) 55.

³³ Kritische satirische prenten en pamfletten over het Franse koningshuis waren al in omloop tijdens de heerschappij van Lodewijk XIV en Lodewijk XV: Merrick, *Politics*, 249.

³⁴ M. H. Caviness, 'Iconoclasm and Iconophobia: Four Historical Case Studies', *Diogenes*, 50, nr. 3, (2003) 106.

³⁵ Clay, *The Power*, 73.

³⁶ Hunt, *Politics*, 20.

³⁷ A. McClellan, 'The Life and Death of a Royal Monument: Bouchardon's Louis XV', *Oxford Art Journal*, 23, nr. 2 (2000) 25.

sponstaan vernield. Deze voorvallen waren echter niet wijdverspreid en pas in juli 1793, twee jaar later, werd besloten dat alle koninklijke wapens op publieke gebouwen en plaatsen verwijderd moesten worden.³⁸ Naarmate de revolutie vorderde en steeds meer instituties van het oude regime verdwenen waren de revolutionairen bijna unaniem van mening dat de tastbare herinneringen uit het populaire bewustzijn moesten worden verwijderd.³⁹ Afgevaardigden in de Nationale Conventie verordenden dat de scepter, de kroon en de zegels van het koningschap moesten worden omgesmolten tot republikeinse munten.⁴⁰

Door de mislukte vlucht naar Varennes in juni 1791 en de bestorming van het koninklijk paleis aan de Tuilerieën op 10 augustus 1792 verloor de koning zijn laatste restje autoriteit. Het gevolg hiervan was dat symbolen en beelden in relatie met het koningschap, zelfs woorden als 'koning' in straatnamen, het doelwit werden van groepen Parijzenaars die deze probeerden weg te vagen.⁴¹ Deze opwelling van iconoclasme verschilde van de meeste voorgaande gevallen aangezien deze niet gepland was en er geen opdracht voor was gegeven door de autoriteiten. Het was een reflexmatige reactie van het volk, met name in Parijs, na het ineensstorten van de monarchie. Clay noemt de populaire reactie na de vlucht naar Varennes zowel iconoclastisch als humoristisch omdat er vaak met sarcastische opschriften werd gereageerd. Op de deur van het Louvre stond bijvoorbeeld geschreven: *"Te huur: ingericht dorpshuis"* en daaronder *"verhuist zonder nieuw adres achter te laten"*.⁴² In de provincies werd het voorbeeld uit Parijs gevolgd maar werden monumenten van de koning over het algemeen verwijderd door de plaatselijke autoriteiten.⁴³ De karaktermoord op de koning als symbolische vaderfiguur werd in 1793 door zijn executie expliciet. De koning werd op 21 januari 1793 onthoofd in de schaduw van het lege voetstuk waarop Bouchardon's Lodewijk XV had gestaan.⁴⁴

Opvallend is het verschil in de manier waarop de beelden van verschillende koningen werden behandeld. Een voorbeeld hiervan is het standbeeld van Henri IV in Parijs. Henri IV was een zeer geliefde koning en werd zelfs tijdens de revolutie nog geëerd. Wel werd zijn standbeeld voorzien van revolutionaire symboliek zoals een kokarde en hiermee getransformeerd tot een symbool van goed revolutionair koningschap. Het standbeeld werd echter in een later stadium van de revolutie ook verwijderd aangezien men zich realiseerde dat Henri IV geen constitutioneel koning was geweest.⁴⁵

In de manier waarop er werd omgegaan met symbolen van de monarchie is een duidelijk

³⁸ R. Wrigley, 'Breaking the Code: Interpreting French Revolutionary Iconoclasm', in: A. Yarrington and K. Everest (red.), *Reflections of Revolution* (London, 1993) 186.

³⁹ Hunt, *Politics*, 89.

⁴⁰ Ibidem, 90.

⁴¹ R. S. Clay, 'Smells, Bells and Touch: Iconoclasm in Paris during the French Revolution', *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 35, nr.4 (2012) 521.

⁴² Clay, *The Power*, 131.

⁴³ McClellan, 'The Life', 3.

⁴⁴ Ibidem, 26.

⁴⁵ Clay, *The Power*, 128-130.

verschil op te merken tussen radicale en gematigde revolutionairen. Waar radicalen de monarchie als instituut aanvielen en in diskrediet probeerden te brengen was het doel van de moderaten juist een transformatie van een absolutistische monarchie naar een constitutionele monarchie. Hier kwam verandering in naarmate de koning zijn autoriteit verloor en tijdens de machtsovername door de radicalen tijdens de terreur, was hier helemaal geen sprake meer van. Het verschil in de manier waarop beelden van verschillende koningen werden behandeld is te koppelen aan dat wat Cohen tactisch vandalisme noemt. Sommige beelden werden al voor de revolutie aangetast terwijl andere beelden tot relatief laat in de revolutie werden geëerd. De iconoclastische reactie op de vlucht naar Varennes kan gezien worden als bottom-up vandalisme van Warnke. De reactie van het volk stond haaks op de pogingen van de Nationale Vergadering om een consensus over de nieuwe staatsvorm met daarin een plaats voor een constitutionele koning tot stand te brengen. De sarcastische leuzen bij vernielingen kunnen als vandalisme als spel, van Cohen gezien worden. De gevolgen van de bestorming van het paleis aan de Tuileriën en het verliezen van het laatste restje autoriteit van de koning kunnen gezien worden als ideologisch en wraakzuchtig vandalisme van Cohen. Hierbij is het van belang op te merken dat symbolen van de koning niet langer werden getransformeerd maar dat totale verwijdering uit de publieke ruimte het doel was. Dit komt in grote mate overeen met het futurisme van Krul waarbij men zich wenste te bevrijden van de ballast van koninklijke symbolen uit het verleden.

Naast het koningshuis was de adel het doelwit van de revolutionairen. Op het platteland verloren veel mensen het leven, onder andere tijdens “de Grote Angst”. Deze gigantische golf van paniek spoelde in juli en augustus 1789 over hele provincies. Boeren bewapenden zichzelf om zich tegen, door hun zeer gevreesde en volgens hen door de adel gefinancierde, bandieten te beschermen. Zij besloten preventief op te treden en hierbij werden massaal aanvallen uitgevoerd op kastelen en herenhuizen.⁴⁶ Symbolen van feodaliteit waren hierbij vaak het doelwit maar de motieven van de plattelanders lijken vooral het afschaffen en het vernietigen van bewijs van privileges te zijn geweest. Hoewel dit met veel geweld gebeurde en er veel vernielingen plaatsvonden was symboolvernietiging niet het primaire doel.⁴⁷ Op 19 juni 1790 werd erfelijke aristocratie, met alle privileges, titels en symbolen die hieraan verbonden waren, formeel afgeschaft.⁴⁸ Massale aanvallen op de bezittingen van de adel bleven echter niet beperkt tot in de eerste stadia van de revolutie. In januari 1790 vond er in Bretagne bijvoorbeeld een nieuwe golf van aanvallen op chateaus en de bezittingen van de adel plaats en in 1792 werden er bijvoorbeeld alleen al in april in het departement Gard 101 incidenten van aanvallen op kastelen gemeld waarbij symbolen van feodaliteit en archieven werden vernietigd.⁴⁹

⁴⁶ G. Lefebvre, *The Great Fear of 1789* (Engelse vertaling Londen 1973) 102.

⁴⁷ A. Soboul, *De Franse Revolutie, deel 1 1789-1793* (Amsterdam 1979) 118.

⁴⁸ P. M. Jones, *The French Revolution 1787-1804* (Edinburgh 2003) 32.

⁴⁹ Doyle, *The Oxford*, 130; 182-183.

Achter de aanvallen op de adel en hun bezittingen op het platteland in Frankrijk lijkt geen bewuste iconoclastische motivatie te schuilen. De incidenten zijn te koppelen aan bottom-up iconoclasme van Warnke omdat hiervoor door de autoriteiten geen opdracht werd gegeven, en aan wraakzuchtig vandalisme volgens Cohen vanwege de zeer gewelddadige manier waarop incidenten plaatsvonden. De motivatie van de plattelanders voor het vernietigen van bewijsstukken van feodale privileges zou ook als hebzuchtig vandalisme gezien kunnen worden.

De kerk maakte eveneens onderdeel uit van het ancien régime en kon daarom volgens de revolutionairen niet in haar oude vorm blijven bestaan. Dit blijkt onder andere uit revolutionair taalgebruik dat duidelijk seculier van inhoud was. Revolutionairen verwierpen positieve verwijzingen naar het christendom of katholicisme uit hun vocabulaire.⁵⁰

Al snel na het uitbreken van de revolutie in 1789 begon een proces van ontkerstening in revolutionair Frankrijk. Het werd de kerk verboden belastingen te heffen en eigendommen werden als openbaar bezit verkocht. In het jaar daarop werden alle kloosterordes opgeheven, verloren priesters hun speciale rechten en werden zij gedwongen een eed van trouw aan de republiek te zweren. De eed veroorzaakte een tweedeling onder geestelijken en gelovigen met aan enerzijds katholieken die bereid waren hun geloof 'constitutioneel' te maken door trouw te zweren aan de staat. Anderzijds was er een groep katholieken die hier niet toe bereid waren en loyaal bleven aan de paus. Deze groep werd hierdoor gezien als antirevolutionair en zij werden veelvuldig het doelwit van geweld en iconoclastische aanvallen.⁵¹ Een voorbeeld hiervan is een incident in Parijs waarbij op 17 april 1791 Mariabeelden werden opgehangen boven de ingang van een kerk die op dat moment werd gebruikt door niet-constitutionele katholieken.⁵² Het ophangen van religieuze beelden is op zichzelf niet gericht tegen symbolen van het geloof, maar was gericht op de manier waarop de beelden in de kerk "verkeerd" werden gebruikt door niet-constitutionele katholieken. Constitutionele katholieken gebruikten immers soortgelijke beelden in hun eigen kerken. Het interieur van verschillende kerken werd vernield doordat de strijd tussen de twee groepen vaak hoog opliep. Deze strijd voltrok zich vooral in de publieke ruimte en het vernielen of transformeren van religieuze symbolen stond hierbij centraal. Zo werden er op zowel 6 april als op 3 mei 1791 publiekelijk beelden van de paus verbrand.⁵³ Opvallend is de manier waarop constitutionele katholieken religieuze symbolen van vernietiging probeerden te beschermen tegen revolutionair iconoclasme door deze te transformeren in symbolen ten behoeve van de revolutie.⁵⁴ Zo werden religieuze beelden voorzien van revolutionaire kleuren en

⁵⁰ Hunt, *Politics*, 28.

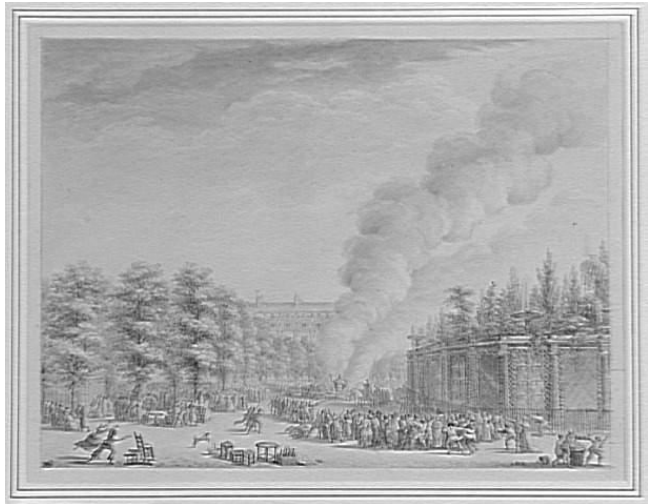
⁵¹ Clay, *The Power*, 77-91.

⁵² Ibidem, 78-80.

⁵³ Ibidem, 78 en 91.

⁵⁴ Ibidem, 210.

symbolen waardoor ze (eveneens) een politieke betekenis kregen. Ook waren er kloosterorden die er vrijwillig voor kozen bezittingen te doneren aan de staat om daarmee hun loyaliteit aan de revolutionaire Franse staat te benadrukken. Tijdens de Terreur nam de ontkerstening steeds extremere vormen aan. In augustus 1793 werden de koninklijke tombes in Saint-Denis geplunderd en in oktober werd door de autoriteiten besloten dat graven en begraafplaatsen geen religieuze symbolen meer mochten dragen. Ook werd de heilige olie van Clovis, waarmee de Franse koningen werden ingewijd in Reims, en het vaatje waarin deze werd bewaard kapotgemaakt. Een afgevaardigde van de Nationale Conventie werd hiervoor naar Reims gestuurd en de ampul met daarin de heilige olie werd in het stadscentrum tegen het lege voetstuk van Pigalles' beeld van Louis XV gesmeten.⁵⁵ Met name

Jean-Louis Prieur, Mannequin du pape brûlé au Palais-Royal, 6 avril 1791.

rondtrekkende revolutionaire legers waren de oorzaak van iconoclasme en vernietigingen op grote schaal. De legerafdelingen die vanuit Parijs naar het opstandige Lyon werden gezonden, lieten een spoor van vernielde en geplunderde kerken achter.⁵⁶ In Parijs werd de ontkerstening en het bijbehorende iconoclasme officieel beleid. Op 23 oktober 1793 werd er bijvoorbeeld bevolen dat de beelden van de koningen op de Notre-Dame van Parijs moesten worden vernietigd.⁵⁷ Ook moesten christelijke woorden zoals 'heilige' verwijderd worden uit straatnamen. Iedereen kon deelnemen aan het vernielen van kerken en het vernietigen van beelden en symbolen. Als reden hiervoor was alleen de noodzaak van het omsmelten van metalen ten behoeve van de revolutie al voldoende.⁵⁸ De campagne van ontkerstening was voor de katholieke kerk in Frankrijk desastreus. Bezittingen van de kerk werden in beslag genomen, priesters vermoord en kerken en kunstwerken werden op grote

9 hoofden van koningen afkomstig uit de gallerij van koningen van de westelijke voorgevel van de Notre-Dame in Parijs. Musée National de Moyen Age et des Thermes de Cluny. Foto van Madeline Caviness.

⁵⁵ McClellan, 'The Life', 26.

⁵⁶ Doyle, *The Oxford*, 260-261.

⁵⁷ Ibidem, 261.

⁵⁸ Clay, 'Smells', 527.

schaal vernield of geroofd. Processies en het dragen van kerkelijke gewaden werden bij wet verboden en zelfs het luiden van kerkklokken was niet meer toegestaan.⁵⁹ Sommige kerken, zoals de Notre-Dame, werden omgedoopt tot tempels van de rede, een nieuwe revolutionaire “religie” die het katholicisme moest vervangen.⁶⁰ Al snel zagen de autoriteiten in Parijs echter in dat een te fanatieke ontkerstening voor te veel problemen zorgde vanwege de weerstand die dit opriep bij veel gelovigen. Zij probeerden daarom vanaf november 1793 excessen tegen te gaan. In december werden zij het eens om in principe religieuze vrijheid in te voeren en geweld hiertegen strafbaar te maken.⁶¹

Iconoclastische incidenten als gevolg van de strijd tussen revolutionairen enerzijds en niet constitutionele katholieken anderzijds zijn duidelijke gevallen van bottom-up iconoclasme aangezien autoriteiten deze ongeregelde heden probeerden te voorkomen. De iconoclastische aanvallen waren niet gericht tegen de symbolen van de religie zelf maar tegen de manier waarop deze gebruikt werden. Deze incidenten vallen daarom zowel onder religieus iconoclasme van Réau, vanwege het vernielen of transformeren van religieuze symbolen, als onder ideologisch vandalisme van Cohen omdat de aanvallen niet tegen de symbolen zelf waren gericht maar juist tegen de manier waarop ze gebruikt werden. De transformatie van katholieke symbolen door constitutionele geestelijken kan gezien worden als het herstellend vandalisme van Montalembert of positieve vernietiging van Choay. Er werd bewust voor gekozen om een politieke boodschap aan religieuze symbolen te verbinden waardoor religieuze symbolen, weliswaar in gewijzigde toestand, behouden konden worden. Er is sprake van top-down iconoclasme tijdens de Terreur in 1793-1794 in het geval van revolutionair geweld gericht tegen de kerk. Ontkerstening werd officieel beleid en werd door fanatieke Jakobijnen enthousiast uitgevoerd. Ook de transformatie van kerken tot tempels van de rede en de vernielingen waarmee deze gepaard gingen zijn hier voorbeelden van. Het streven van de Jakobijnen naar totale verwijdering van christelijke symbolen tijdens de Terreur is te koppelen aan het futurisme van Krul. Zij wilden zich, net als bij symbolen van de monarchie en feodaliteit, ontdoen van alle herinneringen en ‘onwaarheden’ van de kerk uit het verleden.

Oude feodalistische symbolen versus nieuwe revolutionaire symbolen

Dat de macht voor de revolutionairen alleen te verkrijgen was door deze los te koppelen van de monarchie en het ancien régime was iets waar de meeste revolutionairen het wel met elkaar over eens waren. Over de vraag hoe men om diende te gaan met revolutionaire symbolen bestond echter onenigheid. Radicale revolutionairen wilden eigenlijk helemaal geen symbolen meer gebruiken omdat deze volgens hen overbodig waren geworden. De meer gematigde revolutionairen waren het daar

⁵⁹ Clay, ‘Smells’, 526-527.

⁶⁰ M. K. Cooney, “‘May the Hatchet and the Hammer Never Damage It!’ The Fate of the Cathedral of Chartres during the French Revolution”, *The Catholic Historical Review*, 92, nr. 2 (2006) 61.

⁶¹ Doyle, *The Oxford*, 262.

echter niet mee eens.⁶² Zij wilden de invoering van nieuwe symbolen en iconen gebruiken om de revolutionaire ideologie uit te dragen en tegelijkertijd het verbieden van oude symbolen in te zetten om herinneringen aan het ancien régime weg te vagen. Zo richtten de revolutionairen zich onder andere in de eerste jaren van de revolutie op het uitbannen van onderscheid in kleding. Het enige onderscheid toegestaan aan gemeentelijke ambtenaren was bijvoorbeeld het dragen van een driekleurige sjaal.⁶³ Toen nieuwe symbolen zoals de driekleur in brede kring geaccepteerd werden kregen ze een enorm politiek gewicht. Het leven van de koning werd letterlijk afhankelijk van het dragen van deze kleuren. Tijdens de Franse Revolutie werden, om het dagelijks leven niet totaal te ontwrichten, echter niet gelijk alle instituties en de daar bijhorende symbolen uit het ancien régime aangevallen en vernietigd. Deze bleven bestaan naast nieuwe instituties tot deze het over konden nemen.⁶⁴

Nieuwe symbolen waren belangrijk voor de revolutie omdat deze als politieke propaganda konden dienen. Een officieel zegel was niet alleen een representatie van de openbare autoriteiten maar ook een educatief instrument: nieuwe symbolen konden nieuwe mensen vormen.⁶⁵ Het meest bruikbaar waren de symbolen en rituelen die massaal en eenvoudig na te maken waren zoals vrijheidsbomen en vrijheidsmutsen, festivals of verkiezingen. Rituelen waren minstens zo belangrijk als hun specifieke politieke inhoud. Het waren geen metaforen van macht maar middelen en uiteinden van de macht zelf.⁶⁶ Kranten, uniformen, bureaucratische hervormingen en schoolboeken waren evenals kokardes en vrijheidsbomen ook politieke symbolen. Zaken als ruimte, tijd en gewicht waren ook van belang. Iedereen moest dezelfde taal spreken, dezelfde maten en gewichten gebruiken en oude munten inleveren. Het symbolische kader van de revolutie gaf de nieuwe politieke cultuur eenheid en continuïteit. Het bracht een sterker besef van een nationaal doel op gang.⁶⁷

Het invoeren van nieuwe symbolen in combinatie met het verbieden van oude iconen om de revolutionaire ideologie uit te dragen is te zien als top-down vandalisme van Warnke vanwege de planmatige opdracht hiervoor vanuit het centrale bestuur, maar ook als tactisch vandalisme van Cohen vanwege de motivatie hierachter. Het verbieden en vernietigen van oude symbolen om herinneringen aan het ancien régime weg te vagen, is eveneens te bestempelen als futurisme van Krul vanwege de bewuste doelstelling om herinneringen aan het verleden uit te wissen.

Iconoclasme versus behoud

Alhoewel het revolutionair iconoclasme noodzakelijk was voor de revolutie en het verankeren van de nieuwe ideologie, stelde de verwoesting van kunst en allerlei culturele objecten de revolutionairen

⁶² Hunt, *Politics*, 91.

⁶³ Ibidem, 75.

⁶⁴ Jones, *The French*, 33.

⁶⁵ Hunt, *Politics*, 92.

⁶⁶ Ibidem, 54.

⁶⁷ Ibidem, 70-71; 123.

voor een dilemma. Zij werden vanwege de vernielingen van goddeloos barbarisme beschuldigd en vooral de intellectuelen onder hen wilden laten zien dat de cultuur van de Franse natie niet ten onder zou gaan door de revolutie. Het probleem voor hen was echter dat veel van de sociale, politieke en religieuze onderwerpen die aan bod kwamen in kunst van voor 1789 volgens de nieuwe ideologie onjuist waren en daarom vernietigd moesten worden.⁶⁸ Om dit artistieke en culturele verlies tegen te gaan, werd er in 1790 een *Commission des Monuments* in het leven geroepen om een inventarisatie van historische monumenten op te stellen, kunstwerken te verzamelen en voorstellen te doen over hoe en waarom deze beschermd zouden moeten worden door de staat.⁶⁹

De houding van de Nationale Vergaderingen en het debat ten opzichte van het beschermen van kunst en monumenten was echter zeer wispelturig.⁷⁰ Waar de commissie in 1791 nog werd geprezen vanwege haar activiteiten was dit na het afschaffen van het koningshuis in augustus 1792 volledig anders. Tijdens een stormvloed van iconoclasmie die drie jaar zou aanhouden, waren de afgevaardigden het met elkaar eens dat er niets gedaan kon worden om de woede van het volk te stoppen. De afgevaardigden wilden hiermee laten zien dat de Nationale Conventie zich bewust was van het vrijheidsideaal van het volk.⁷¹ Hoewel de iconoclastische storm zich in alle hevigheid doorzette, klonken er zelfs zowel binnen als buiten de Nationale Conventie geluiden dat de vernietiging van symbolen niet snel genoeg plaatsvond. De Conventie dreigde in september 1793 in een decreet dat gemeentelijke ambtenaren die hier niet aan meewerkten ontslagen dienden te worden. In oktober werd geëist dat alle symbolen van het ancien régime binnen acht dagen vernietigd moesten te zijn.⁷² In dezelfde maand eiste het stadsbestuur van Parijs dat ook alle religieuze symbolen in de stad onmiddellijk vernietigd moesten worden.⁷³ In december werd de leden van de Monumenten Commissie verweten dat zij te weinig rekening hielden met de snelheid van de revolutie. De commissie werd ontbonden en er werd een nieuwe tijdelijke kunstcommissie opgericht met vergelijkbare doelstellingen.⁷⁴

Tegelijkertijd werd echter ook het onherstelbare verlies opgemerkt dat het iconoclastische geweld met zich meebracht. In kranten en pamfletten werd iconoclasmie in principe vaak goedgekeurd, maar in de praktijk meestal veroordeeld. Men was bang dat, als de vernietiging bleef aanhouden, Frankrijk zou veranderen in een culturele woestijn.⁷⁵ Na grofweg vijftientwintig miljoen mensen

⁶⁸ S. J. Idzerda, 'Iconoclasm During the French Revolution', *American Historical Review*, 55 (1954) 13.

⁶⁹ Idzerda, 'Iconoclasm', 14.

⁷⁰ Dit wordt onder andere duidelijk uit stukken van de Nationale Vergadering waarbij nog in hetzelfde decreet zowel om de bescherming als ook de vernietiging van monumenten werd opgeroepen: McClellan, 'The Life', 4.

⁷¹ Idzerda, 'Iconoclasm', 16.

⁷² Clay, *Smells*, 525.

⁷³ Idzerda, 'Iconoclasm', 18.

⁷⁴ Ibidem, 19.

⁷⁵ Ibidem, 23.

opdracht te hebben gegeven om alle symbolen en monumenten van het ancien régime te vernietigen, herinnerden de autoriteiten zich hun verantwoordelijkheden ten opzichte van de kunst en keerden zij zich weer tot de leden van de commissie. In juni 1793 werd een wet aangenomen waardoor er twee jaar gevangenisstraf kwam te staan op het vernielen van kunstwerken.⁷⁶ Tegen al het, door de Nationale Conventie vaak gesanctioneerde, iconoclastische geweld kon de commissie echter weinig uitrichten en dit leidde er onder andere toe dat abbé Grégoire in 1794 in de Nationale Conventie de vernietiging van nationale kunstschaten veroordeelde als ‘vandalisme’ en hartstochtelijk opriep tot nieuwe maatregelen.⁷⁷

Om de tegenstelling van de revolutionairen, het vernietigen van ‘verkeerde kunst’ en tegelijkertijd het beschermen van Franse kunst en cultuur, op te lossen werd het oprichten van publieke musea voorgesteld.⁷⁸ Een voordeel van het plaatsen van een kunstwerk in een museum was onder andere dat het kunstwerk uit de politieke/religieuze context werd gehaald en alleen bewonderd kon worden om de artistieke kwaliteit van het werk. Iconen werden op deze manier losgekoppeld van hun oorspronkelijke betekenis en op deze manier ‘onschadelijk’ gemaakt. Ondanks nieuwe wetten die iconoclasme en vernielingen bestraften en de oprichting van musea om kunstwerken te beschermen waren de commissies die werden opgericht ter bescherming van de kunst niet bestand tegen de iconoclastische storm die woedde tot 1795.⁷⁹

Hoewel de Nationale Conventie pogingen ondernam om objecten van culturele, artistieke of historische waarde te beschermen gaf men tijdens de Terreur vooral toe aan iconoclastische neigingen om symbolen met een “verkeerde” politieke boodschap te vernietigen. Dit soort iconoclasme is wederom te zien als top-down iconoclasme van Warnke vanwege de goedkeuring en aansturing vanuit de Nationale Conventie.

Verzet tegen de nieuwe orde

De revolutie en processen van verandering zorgden op verschillende plaatsen en op uiteenlopende manieren voor verzet. Wanneer men in verzet kwam tegen revolutionairen en opdracht gaf om de, in de eerste fase van de revolutie geplante, vrijheidsbomen te verwijderen zorgde dit, bijvoorbeeld in Périgord en Quercy, voor gevallen van uitzonderlijk geweld. Groepen boeren kwamen samen om deze symbolen van de revolutie te beschermen en dit resulteerde vervolgens in aanvallen op herenhuizen en symbolen van feodalisme en sociale ongelijkheid.⁸⁰

De revolutionaire maatregelen tegen de katholieke kerk, haar bezittingen en op symbolen viel

⁷⁶ Cooney, ‘May the’, 204.

⁷⁷ Ibidem, 212.

⁷⁸ N. Carnes, ‘Making, Breaking, Loving, and Hating Images: Prelude to a Theology of Iconoclasm’, *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture*, 16, nr. 2 (2013) 18-19.

⁷⁹ Idzerda, ‘Iconoclasm’, 24-25.

⁸⁰ Doyle, *The Oxford*, 130.

bij veel Franse gelovigen niet in goede aarde. De ontkerstening riep veel weerstand op en de revolutionaire machthebbers moesten veel moeite doen om het verzet het hoofd te bieden. Voorbeelden hiervan zijn onder andere de verwijdering van kerkklokken en dakbedekking uit kerken zodat de metalen konden worden omgesmolten tot wapens en munitie. Het verzet hiertegen was vaak zo hevig dat zelfs in Parijs geweld moest worden gebruikt om kerktorens te ontruimen.⁸¹

Omdat er vooral tijdens de eerste zware jaren van de revolutie hele gebieden in opstand waren gekomen tegen het nieuwe revolutionaire gezag besloot het Comité voor Publieke Veiligheid dat de opstandigheid van Lyon in het bijzonder, als voorbeeld gesteld diende te worden. Op 12 oktober 1793 werd daarom besloten dat Lyon vernietigd moest worden. Hoewel dit bevel niet is uitgevoerd, werden er wel huizen van vooral rijkere inwoners afgebroken. Deze stonden volgens de revolutionairen symbool voor een groep rijkere, opstandige en met name koningsgezinde burgers. In andere opstandige steden waren de wraakacties minder streng.⁸²

Naarmate de revolutie vorderde, zetten verschillende revolutionaire groeperingen zich steeds verder tegen elkaar af. Dit wordt vooral duidelijk uit het verzet dat ontstond tegen de Terreur. Tijdens de Thermidorische reactie werden Jakobijnse symbolen aangevallen. Lieder zoals de Marseillaise en rode hoofddekens werden verboden, vrijheidsbomen omgehakt en Jakobijnse muurschilderingen verwijderd of overgeschilderd. Bustes van Marat werden vernield en op een vergelijkbare manier behandeld als de manier waarop koninklijke symbolen in voorgaande jaren werden behandeld door de Jakobijnen.⁸³

De strijd om macht en bevoegdheden tussen verschillende bestuurslagen zorgden in revolutionair Frankrijk voor onoverzichtelijke regelgeving en was soms direct de oorzaak van iconoclasmen. Leden van de Monumenten Commissie werden regelmatig tegengewerkt door plaatselijke bestuursleden omdat deze vonden dat de commissie te langzaam werkte. Het plaatselijk bestuur wilde aan de lokale bevolking laten zien dat zij voor hun belangen opkwamen door toe te geven aan iconoclastische behoeften. Dit leidde tot iconoclastische incidenten wanneer spanningen over, door de lokale bevolking, gehate symbolen opliepen.⁸⁴ Ook werden koninklijke beelden en symbolen gebruikt door lokale overheden om het centrale bestuur te ondermijnen en de revolutionaire autoriteiten aan te vallen. Het protest tegen de langzame uitvoering van iconoclastische wetgeving, en daarmee tegen de centrale autoriteiten, was vaak afkomstig uit andere lagen van het bestuur.⁸⁵ Ook de wijze waarop het stadsbestuur van Chartres omging met de, weliswaar vaak wispelturige, opdrachten van hogerhand die de afbraak of beschadiging van haar iconische kathedraal bevelen toont

⁸¹ Clay, 'Smells', 528

⁸² Doyle, *The Oxford*, 253-254.

⁸³ Clay, *The Power*, 193; Clay, 'Smells', 525; Doyle, *The Oxford*, 287.

⁸⁴ Clay, *The Power*, 152.

⁸⁵ Ibidem, 153.

het verzet van verschillende bestuurslagen onderling. In het geval van Chartres wordt het duidelijk dat stedelijke overheden het lang niet altijd eens waren met iconoclastische opdrachten uit Parijs.⁸⁶ Mary K. Cooney toont aan dat het stadsbestuur gehoor probeerde te geven aan het centrale gezag maar dat zij niet bereid waren hun kathedraal, het bekende herkenningsteken van hun stad, op te geven. Bevelen werden niet direct tegengewerkt maar er werd wel gezocht naar manieren waarop er voldaan kon worden aan de doelstellingen van de revolutie maar tegelijkertijd de kathedraal behouden kon worden.⁸⁷

Revolutionaire verandering leidde tot verschillende soorten verzet. Zo was de iconoclastische reactie tegen revolutionaire symbolen in de eerste fase van de revolutie de oorzaak van iconoclastische vergeldingsacties. Dit is in te delen als wraakzuchtig vandalisme van Cohen en bottom-up vandalisme van Warnke. Strafmaatregelen tegen opstandige gebieden zijn eveneens te omschrijven als wraakzuchtig vandalisme maar deze kwamen van top-down aangezien de aansturing kwam van het revolutionair bestuur. Naarmate ideologische tegenstellingen tussen verschillende groepen revolutionairen groter werden, werden symbolen van andere groepen ook anders behandeld. De manier waarop Jakobijnse symbolen werden behandeld na de Thermidorische reactie is wederom een voorbeeld van wraakzuchtig vandalisme, maar ook van positieve vernietiging van Choay en herstellend vandalisme van Montalembert om de excessen uit de Terreur uit te wissen. De strijd om macht en bevoegdheden tussen verschillende bestuurslagen en het iconoclisme dat hier het gevolg van was, is deels te zien als presentisme van Krul. Bestuurders die het volk wilden laten zien dat zij opkwamen voor hun belangen kozen primair voor het oplossen van maatschappelijke problemen in het heden en niet voor het in stand houden van erfgoed.

Gedurende de gehele revolutie is er in Frankrijk sprake van verschillende soorten iconoclisme. Bottom-up iconoclisme speelt in de gehele revolutie een grote rol. Kenmerkend hiervan zijn bijvoorbeeld de aanvallen op de adel tijdens de Grote Angst. Naast bottom-up iconoclisme was er ook sprake van een systematische top-down aanpak van officieel iconoclisme waarbij oude symbolen werden verboden en nieuwe symbolen gelijktijdig werden ingevoerd. Het tempo waarin iconoclastische regelgeving werd uitgevoerd lag in Frankrijk tijdens de revolutie erg laag. Omdat er in Frankrijk sprake was van zeer veel verschillende symbolen en het vaak een erg kostbare opgave was om deze allemaal te verwijderen, verliep dit proces erg langzaam. De nadruk lag in de eerste jaren van de Franse Revolutie vooral op het transformeren van koninklijke symbolen en pas vanaf juni 1791 op het vernietigen hiervan. Typisch voor de Franse Revolutie is ook de grote invloed die het volk doormiddel van iconoclisme lijkt te hebben gehad op de manier waarop de Franse Revolutie zich heeft

⁸⁶ Cooney, 'May the', 200.

⁸⁷ Ibidem, 211.

ontwikkeld. Een ander kenmerk van de Franse Revolutie is de onderlinge strijd tussen verschillende bestuurslagen. Met name bureaucratische onduidelijkheid en discussie over het afbreken of beschermen van kunst en iconen hebben ervoor gezorgd dat iconoclasme tijdens de Franse Revolutie van grote invloed was.

2. Iconoclasme in de Nederlandse Revolutie

Nederland was in de achttiende eeuw een federale republiek en kende grote mate van gewestelijke en lokale autonomie. Er was sprake van economische achteruitgang waarbij er grote spanningen in de samenleving ontstonden. Door de crisis raakten velen politiek bewust en ontstond er een machtsstrijd tussen verschillende politieke groeperingen die coalities aangingen om het bestuur te kunnen vormen. Tegen het gesloten oligarchische regentensysteem van de Republiek waren in de eerste helft van de achttiende eeuw al verschillende bewegingen vanuit de burgerij, zoals de Plooiërijen (1702-1708) en de Doelisten (1747-1750) in verzet gekomen. In de laatste twee decennia van de achttiende eeuw speelde de strijd zich af tussen de Organisten of Prinsgezinden, die aanhanger waren van stadhouder Willem V, en de Patriotten. De 'Patriotten' werd de verzamelnaam voor allen die streefden naar herstel van de Republiek en zich tegen stadhouder Willem V keerden. Een voorbeeld van de standpunten van een uitgesproken patriot is het pamflet *'Aan het Volk van Nederland'* van de Gelderse-Overijsselse baron Joan Derk van der Capellen tot den Pol uit 1781. In dit pamflet werden wantoestanden in de Republiek aan de kaak gesteld en de stadhouder werd hiervoor persoonlijk verantwoordelijk gehouden. Volksregering bij representatie werd als het alternatief van de Patriotten gepresenteerd. Het pamflet was in feite een oproep tot revolutie waarbij Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijders werden geprezen en werd opgeroepen tot mobilisatie van burgers in de Republiek.⁸⁸ Om inspraak in het bestuur te kunnen waarborgen moesten burgers hun eigen veiligheid kunnen bewaken. Hiervoor werd in veel steden de schutterij weer nieuw leven in geblazen. Door de ontwikkelingen in de Republiek stond de politieke situatie op scherp. De revolutie stond op het punt te beginnen.

Revolutie van de patriotten (1783-1787)

De oplopende spanningen tussen patriotten en orangisten werden in de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig van de achttiende eeuw vooral uitgevochten in de pers door het verspreiden van (spot)prenten met als doel de symbolen van politieke tegenstanders te beschadigen. De kleur oranje stond symbool voor de stadhouder en het systeem dat hij belichaamde. Prinsgezinden lieten door hun kleding te versieren met oranje linten of strikken hun politieke voorkeur zien. Patriotten daarentegen gebruikten de kleur oranje juist om hun afkeer van de stadhouder kenbaar te maken. De persoon van de stadhouder was veelvuldig het onderwerp van patriotse spotprenten die de aandacht wilden vestigen op de negatieve eigenschappen van de stadhouder en zijn bewind (Den Teêrgeliefde!).⁸⁹

⁸⁸ Joan Derk van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland* (ed. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink) (Weesp 1981) 8.

⁸⁹ F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt, N.C.F. van Sas (red.) *Voor vaderland en Vrijheid* (Amsterdam 1987) 135.

Dapperheid der Keezen. (1787)

Den Teêrgeliefde! (1786)

Hiertegenover stonden onder andere orangistische spotprenten waarin patriotten vaak afgebeeld werden als keeshond (*Dapperheid der Keezen*).⁹⁰ Symbolen van de tegenstander werden naast prenten op verschillende andere, meer directe, manieren aangetast. Zo zijn er voorbeelden van patriotten die oranjekleurige bloemen in tuinen van prinsgezinden snoeiden⁹¹ of deze naast een buitentoilet hingen om aan te geven welke plaats zij voor Oranje wél gepast vonden.⁹² Vaandels met wapens waren voor zowel patriotten als prinsgezinden het doelwit van vernielingen. In Leiden werden bijvoorbeeld in juni 1785 tijdens een grote openbare manifestatie de vaandels van de schutterijen ‘gezuiverd’. Ze werden verscheurd en vervangen door nieuwe vaandels zonder het wapen en de kleuren van de stadhouder.⁹³ Ook werd in 1787 het vaandel van het regiment lijfgarde van de Staten van Holland beklad met een galg waaraan de Hollandse leeuw hing.⁹⁴

Beide partijen bestreden elkaar actief in de pers, maar ook op straat liepen de gemoederen vaak hoog op. Zo vernielden patriotten verlichting en versieringen van prinsgezinden en probeerden ze Oranjefeesten te beletten.⁹⁵ Prinsgezinden gedroegen zich op een vergelijkbare wijze, in juni 1784 vonden er bijvoorbeeld in Leiden relletjes en vernielingen plaats waarbij prinsgezinden voorbijgangers dwongen oranjebetekeningen te dragen.⁹⁶ ⁹⁷ Op 26 januari 1785 weigerde de plattelandsbevolking in de omgeving van Meerkerk mee te werken aan de (patriotse) burgerschutterij. Zij kwamen in protest door

⁹⁰ Grijzenhout, *Voor vaderland*, 15.

⁹¹ *Geldersche Historische Courant* 1787, nr. 104 (11 sep. 1787).

⁹² Rosendaal, *De Nederlandse*, 158.

⁹³ E. H. de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014), 203-204.

⁹⁴ Rosendaal, *De Nederlandse*, 158.

⁹⁵ de Jong, *Weldenkende burgers*, 48.

⁹⁶ de Jong, *Weldenkende burgers*, 175-176; *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 19 (1784), 1126-1127.

⁹⁷ Een ander voorbeeld van een prinsgezind oproer is het St. Nikolaasoproer van 6 december 1782 in Den Haag waarbij prinsgezinden patriotten molesteerden: F. Grijzenhout, *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989) 46.

de schout van Meerkerk te dwingen een Oranjevlag te plaatsen. Als reactie hierop bewapenden de patriotten zich en haalden de vlag één dag later alweer naar beneden.⁹⁸ Een vergelijkbare toestand deed zich voor op vrijdag 6 juli in Leerdam waar de magistraat ook gedwongen werd tot het plaatsen van de Oranjevlag, hierbij werden ook huizen van patriotten geplunderd en eigendommen vernield. Op 9 juli trok een grote groep gewapende patriotten naar de omgeving van Leerdam om de vlag te verwijderen en werden verschillende aanstichters van het oproer opgepakt.⁹⁹ Als reactie op dit soort ongeregeldeheden verboden de Staten van Holland in februari 1785 het 'uitzetten van vlaggen en het dragen van tekenen van partijchap of oproer'¹⁰⁰, dit gold in het bijzonder voor de kleur oranje. Ook de lagere overheden kondigden publicaties af om ongeregeldeheden en oproer tegen te gaan zoals bijvoorbeeld in Vianen.¹⁰¹ De Patriotten zagen deze verboden als een overwinning in hun strijd tegen de stadhouder.¹⁰² De prinsgezinde demonstraties en oproeren die hier als reactie op volgden, hadden een duidelijk politiek karakter. Dit was te zien aan de grote hoeveelheid orangesymbolen en versierselen die de demonstranten bij zich droegen.¹⁰³ Het lijkt aannemelijk dat deze oproeren spontaan zijn uitgebroken omdat er van organisatie geen sprake was en omdat de (prinsgezinde) autoriteiten hierdoor werden verrast.¹⁰⁴ Vanaf 1785 raakte het land steeds meer in een staat van burgeroorlog met als 'hoogtepunten' de

WAARSCHOUWING.

DE EERSTE en ANDERE RAADEN van de KAMER van JUSTITIE der Steden en Landen van VIANEN en AMEYDE optwaars wordende, dat men niet ophoudt met het voeden van partyfchappen, en met elkander, op allerlei wyze, te beledigen, waaruit, voor het algemeen, de grootte wanorde, en voor elk byzonder Huisgezin het allernadeeligst uitwerkzel te duchten staat; ZO IS HET, dat de KAMER voornoemd, niets meer verlangende, dan dat de Ingezetenen der respectieve Distrieten, onder hare Jurisdicte bewaard mogen blijven voor alles, wat aanleiding zoude kunnen geven, dat tegen den eenen of anderen van Justitie wegen werde geprocedeerd, waarvan zylieden de droefvige, maar tevens noodwendige, gevolgen in het exempel van eenige hundert Mede-Ingezetenen nu ten klaarite belyeure hebben; ten alien overvloede heeft goedgevonden door deze een iegelyk te vermanen tot rust en eendragt, zonder zich hiet partyfchappen, van wat kant ook, te bemoeien, veelmin noch de Party, welke men mogt toegedaan zyn, dadelyk te doen blyken en voortteffaan, of anderen te beledigen, door daden, gebaarden, woorden, of tekenen; verbiedende daarom wel expresselyk het zingen van zodanige liederen, en het gebruiken van alzulke uitdrukkingen, als daar zyn, *Kees; Styloor; Weegjuinen; Neuten; Orange; Patrioten; Engchegyninden*; of diergelyke meer, hoe dezelve ook verdraaid, bygevoegd, en veranderd zouden mogen wezen, welke aanduiden eenen geest van oproer, van partyfchap, van belediging omtrend anderen, en die alzo geschikt zyn tot het verwekken van combustie, onrust, of oneenigheid; met de allernadrukkelykste waarichouwing, dat de KAMER, overeenkomstig hare duure verpligting, tegen de Overtredders op het rigoureuftste zal doen inquireeren en procedeeren, ingevolge de begeerte van de HOOGE OVERIGHEID.

En zal hiervan publicatie en afficte geschieden in de Steden en Landen van Vianen en Ameyde, ter plaatzen, daar zulks gebruikelijk is.

Aldus gedaan ter Kamere van Justitie te Vianen, den 14 December 1785.

(Onder flant)

Ter Ordonnantie van dezelve,

(was getekend)

A: LE ROUX JALABERT.

Gedrukt te GORINCHEM, by C. en A. Gossart, 1785.

Publicatie van de Kamer van Justitie van Vianen op 14 december 1785. De Kamer wilde met deze publikatie de rust en orde bewaren en ongeregeldeheden tegengaan.

⁹⁸ H. J. Smit, 'Vianen in de patriottentijd' in: T.J. Hoekstra, G.J. Hooykaas, E.I. Jimkes-Verkade, H.L.Ph. Leeuwenberg, A.D.A. Monna, C.M.P.F. van den Broek, N.C.F. van Sas (red.) *Jaarboek Oud-Utrecht 1987* (Utrecht 1987), 194-195.

⁹⁹ Smit, 'Vianen in', 209.

¹⁰⁰ NNJ 19 (1784) 1111-1112.

¹⁰¹ Smit, 'Vianen in', 199-200.

¹⁰² Grijzenhout, *Feesten voor*, 48.

¹⁰³ de Jong, *Weldenkende burgers*, 189-190; 269.

¹⁰⁴ Ibidem, 189.

plundering van de patriotse stadjes Hattem en Elburg¹⁰⁵ door troepen van de stadhouder, en de slag bij Vreeswijk¹⁰⁶. De Staten-Generaal was zeer verdeeld: Holland, Groningen en Overijssel waren patriots terwijl Zeeland, Gelderland en Friesland prinsgezind waren. Utrecht was vanaf 1786 patriots na een omslag in het voordeel van de patriotten binnen het stadsbestuur.

In de eerste fase van de Nederlandse revolutie werd de strijd tussen de Patriotten en de Prinsgezinden vooral in de pers uitgevochten. Door middel van sportprenten probeerde men de symbolen van de tegenstander belachelijk te maken en ideologie te ondermijnen. Ook werden symbolen van de tegenstander op verschillende andere manieren aangetast. Hierbij ging het om zowel informele symbolen zoals oranjekleurige bloemen en versiersels, als formele symbolen zoals vaandels van schutterijen of Oranjefeesten. Naarmate de strijd intensiever werd, kwamen rellen en oproeren voor. Met name prinsgezinden dwongen hun (oranje)symbolen op aan omstanders tijdens oproeren of dwongen plaatselijke autoriteiten de Oranjevlag te plaatsen. Hoewel deze oproeren een duidelijk politiek karakter hadden, lijkt het aannemelijk dat deze spontaan zijn uitgebroken aangezien er van organisatie geen sprake was omdat zowel andere prinsgezinden als de autoriteiten hierdoor werden verrast. Hoewel de sfeer grimmiger werd en de politieke taal vijandiger was er in deze periode geen sprake van systematische symboolvernietiging van de oude orde.¹⁰⁷ Het aantasten van de symbolen van de tegenstander op prenten gebeurde met voorbedachte rade, dit wordt vooral duidelijk door de tactische inzet en de ondermijnende werking van verspreide prenten en schotschriften. De aantasting van symbolen op deze manier zou volgens de classificatie van Cohen als 'tactisch vandalisme' gezien kunnen worden. Andere vormen van fysiek iconoclasme lijken plaatselijk te zijn zoals bij het zuiveren van vaandels door patriotten, hierbij past de classificatie van herstellend vandalisme volgens Montalembert en positieve vernietiging volgens Choay. Spontane wraakacties in de vorm van oproeren door prinsgezinden zijn te classificeren als bottom-up en wraakzuchtig vandalisme volgens Cohen en Warnke.

In zowel de Nederlandse als de Franse Revolutie is er in de eerste periode geen sprake van systematische top-down symboolvernietiging. Incidenten van iconoclasme vonden zowel in Frankrijk als in de Republiek in de periode voor de revolutie voornamelijk plaats tijdens ongeplande en ongeorganiseerde oproeren en ongeregelheden. Vergelijkbaar zijn ook de manieren waarop

¹⁰⁵ De plundering van de patriotse stadjes Hattem en Elburg vond plaats begin september 1786. Hierop werd door patriotten in de pers zwaar verontwaardigd gereageerd, onder andere door de patriotse journalist Pieter 't Hoen (1744-1828) in 'Informatien Wegens de Plunderingen en Geweldenarijen van de Militie te Hattem' *De Post van den Neder-Rhijn* 1786 (Utrecht 1786).

¹⁰⁶ Op 9 mei 1787 wisten gewapende patriotten aan de vaart bij Vreeswijk een stadhouderlijk regiment toegang tot Utrecht te verhinderen. Ter herdenking van deze patriotse overwinning werd de buit, als monument, ter bezichtiging in het Utrechtse stadhuis opgesteld: F. Grijzenhout, 'De Utrechtse patriottenbeweging en de kunst' in: Hoekstra, *Jaarboek Oud-Utrecht*, 111.

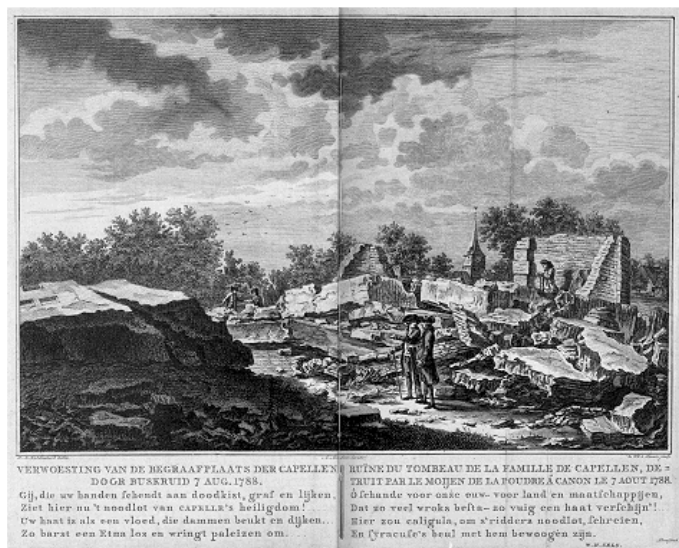
¹⁰⁷ Rosendaal, *De Nederlandse*, 158.

revolutionaire verandering tot verzet leidde. Zo waren iconoclastische reacties gericht tegen revolutionaire symbolen in de eerste fase van beide revoluties vaak de oorzaak van andere iconoclastische vergeldingsacties.

Contrarevolutie (1787-1795)

De machtsstrijd tussen de patriotten en de prinsgezinden en de daardoor veroorzaakte gepolariseerde politieke situatie bleef onbeslist tot de aanhouding van Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van de stadhouder, door patriotten bij Goejanverwellesluis op 28 juni 1787. Dit veranderde door de Pruisische militaire inval die, als reactie op het 'onrecht' dat Wilhelmina en haar familie was aangedaan door de aanhouding, volgde in september. Door de Pruisische inval en door steun vanuit Engeland werd het bewind van de stadhouder kunstmatig overeind gehouden en zagen veel patriotten zich genoodzaakt de Republiek te ontvluchten. Velen weken uit naar de Zuidelijke Nederlanden, Frankrijk, Engeland of zelfs naar Amerika. De Pruisische inval en de restauratie van het Oranje-bewind was een pure reactie op de politieke tegenstand van de patriotten en ging gepaard met terreur en plunderingen.¹⁰⁸ De contrarevolutie werd gekenmerkt door in een aantal gevallen een zeer gewelddadige afstraffing van de patriotten.¹⁰⁹ Huizen werden veelvuldig geplunderd en zelf stonden de patriotten ook bloot aan geweld, zoals in Heusden op 21 september 1787: *"de inname van de stad ging gepaard met muziek, gezang, geschreeuw, gevloek en geschiet met snaphanen, ... Dit enorme lawaai valt te duiden als een geestuitdrijving van het 'duivels' patriottisme."*¹¹⁰

Rituele plunderingen vonden plaats door de gehele Republiek, vaak al voordat het Pruisische leger was gearriveerd, zoals onder andere in Gouda¹¹¹ en Leiden¹¹².¹¹³

De van der Capellen begraafplaats verwoest op 7 augustus 1788, gravure van De Wit en Jonxis, naar J.A. Kaldenbach. Maas en Waals Centrum voor Streekdocumentatie, Wijchen.

¹⁰⁸ Hierbij ging het vaak om 'gewone' plundering zonder de bedoeling om specifiek symbolen van de patriotten te vernietigen maar om waardevolle spullen te bemachtigen, wel waren vrijwel alleen patriotten het doelwit: Smit, 'Vianen in', 218; Het monument van de slag bij Vreeswijk in het stadhuis van Utrecht werd op het bevel van de Pruisische commandant afgebroken vanwege 'ergerlijke inscripties': Grijzenhout, 'De Utrechtse', 111-112.

¹⁰⁹ Een voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de verwoesting van de begraafplaats van der Capelle door buskruit op 7 augustus 1788.

¹¹⁰ Rosendaal, *De Nederlandse*, 160.

¹¹¹ de Jong, *Weldenkende burgers*, 280.

¹¹² Ibidem, 296.

¹¹³ Ibidem, 276; NNJ 22 (1787) 4553.

Ook werd het verspreiden van patriotse denkbeelden zoveel mogelijk tegengegaan. Zo werden in 1787 bijvoorbeeld het toneelstuk *Claudius Civilis* van Willem Haverkorn en anti-orangistische publicaties verboden.¹¹⁴ Joost Rosendaal onderscheidt drie grote golven van geweld in de 'heilige' strijd tegen het patriottisme tijdens de contrarevolutie. Hij stelt dat na incidentele ongecoördineerde plunderingen, in Hattem en Elburg (in september 1786) en in Goes (in januari 1787), de eerste golf eind juni en begin juli plaats vond na de aanhouding van prinses Wilhelmina. Hiervoor was er ook al wel sprake van georganiseerde en geplande mobilisatie van prinsgezinden in mei en juni. Dit had als doel de organistische 'volksstem' te mobiliseren maar mislukte grotendeels door de aanhouding van de prinses.¹¹⁵ De eerste golf concentreerde zich op Gelderland, het oosten van Utrecht, de Zuid Hollandse eilanden (Voorne, Putten, Beijerland, Overflakkee) en enige steden (Middelburg, Deventer en Breda). De tweede golf volgde de Pruisische inval van 13 september. Volgens Rosendaal lijken plunderingen tijdens de contrarevolutie hoofdzakelijk te zijn ontstaan uit wilde wraaklust maar was er ook sprake van coördinatie. De zuiveringen van het Land van Altena, Heusden en de Langstraat lijken onderdeel van een contrarevolutionair plan. Het doel lijkt hier de inname van de wapens van de patriotten te zijn geweest: plunderingen kwamen met name voor wanneer deze niet werden gevonden.¹¹⁶ Kenmerkend aan deze twee geweldsgolven is dat er duidelijk sprake is van organisatie. Huizen van patriotten werden bijvoorbeeld in Heusden gemerkt met 'K.K.K.' of 'Kees' voordat ze werden geplunderd.¹¹⁷

Rosendaal omschrijft de plunderingen van Den Bosch en Nijmegen van begin november vanwege hun omvang als een derde golf. In tegenstelling tot de eerste twee lijkt deze golf niet bewust georganiseerd te zijn en werden de aanstichters (soldaten van het garnizoen) wel vervolgd.¹¹⁸ Over het algemeen werden prinsgezinde plundersaars door het nieuwe bestuur niet vervolgd of kregen zij een lichte straf.¹¹⁹ Tot de orangistische acties behoorde ook het verbranden van de symbolen en iconen van de patriotten.

Na de mislukte invasie van 1793 werden vrijheidsbomen vernietigd door ze om te kappen of gingen ze in vlammen op wanneer patriotten verdreven werden. Overigens gebeurde hetzelfde met oranjebomen, die symbool stonden voor de stadhouder, toen de patriotten een tijd later terug kwamen.¹²⁰ Niet alleen de symbolen van de tegenstanders werden aangetast. Patriotten wensten niet

¹¹⁴ H. Teitler, *De opstand der 'Batavieren'* (Hilversum 1998) 63-64; NNJ 22 (1787), 4650-4651.

¹¹⁵ Rosendaal, *Nut van*, 169-170.

¹¹⁶ Ibidem, 204.

¹¹⁷ Ibidem, 200-201.

¹¹⁸ Rosendaal, *De Nederlandse*, 59.

¹¹⁹ de Jong, *Weldenkende burgers*, 198.

¹²⁰ En voorbeeld hiervan is de verbranding van de vrijheidsboom toen de Fransen zich terugtrokken uit Breda in april 1793; J.G.M.M. Rosendaal, 'De boom van de vrijheid: een dorre stronk of een levend symbool' in:

alleen orangisten maar ook elkaar de symbolische dood toe. Zo werd in 1790 de gematigde patriot professor Johan Valckenaer symbolisch geëxecuteerd door aanhangers van de radicale patriot Coert Lambert van Beyma in Sint-Omaars. De afbeelding van de professor werd publiekelijk verbrand.¹²¹ Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Republiek de oorlog aan de koning van Engeland en haar bondgenoten, waaronder de stadhouder. Bij de Franse inval in de Republiek werden er echter maar weinig standbeelden vernield, terwijl dit in Frankrijk zeer kenmerkend was voor de revolutie. Dit kwam voornamelijk omdat er in de Republiek maar vrij weinig standbeelden van vorsten te vinden waren.¹²² Het iconoclasme was vooral gericht tegen tekenen van feodaal gezag en sociale ongelijkheid. Met name onder de radicalen wenste men een omwenteling te bewerkstelligen door de symbolen van het oude systeem weg te vagen. Er is meer

Het verbranden van de Vrijheidsboom in Breda begin april 1793, gravure door Reinier Vinkeles (1801)

sprake van vernieling en iconoclasme tijdens de machtswisseling in de jaren 1793-1794 dan na de Bataafse Revolutie in 1795. Ook werd het interieur van een aantal gereformeerde kerken onder handen genomen. Het lijkt er niet op dat het om iconoclasme vanwege antichristelijke motieven ging, sociaal onderscheid lijkt hier een rol te hebben gespeeld. Kerkbanken waren namelijk tekens van sociaal onderscheid. De plaats in de kerk gaf de sociale positie van de bezitter aan.¹²³ Het vernietigen van kerkinterieur zou plaats hebben gevonden in het kader van het wegnemen van (sociale)ongelijkheid. Een andere verklaring zou de controverse van katholieken tegen protestanten om 'hun' kerken terug te krijgen kunnen zijn, dit lijkt waarschijnlijk aangezien er alleen in gereformeerde kerken vernielingen zijn aangericht.¹²⁴

Vanaf 1787 ging de restauratie van het Oranjabewind gepaard met terreur en plunderingen met als doel het legitieme gezag van de stadhouder te restaureren. Hierin is een duidelijke link te leggen naar wat Françoise Choay herstellend of positief vandalisme noemt. Deze restauratie kende verschillende golven van geweld en vandalisme waarbij rituele plunderingen door de gehele republiek

J.G.M.M. Rosendaal, A.W.F.M. van de Sande (red.) *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* (Den Bosch 1993) 278.

¹²¹ Rosendaal, *De Nederlandse*, 168-170.

¹²² Rosendaal, 'De boom' in: Rosendaal, *Dansen rond* 270.

¹²³ Ibidem, 274.

¹²⁴ Katholieken hoopten in de revolutie 'hun' oude parochiekerken weer in bezit te komen. De katholieken bezaten schuurkerken terwijl de gereformeerden, die zeer klein in aantal waren, de oude parochiekerken bezaten: Rosendaal, 'De boom' in: Rosendaal, *Dansen rond*, 274.

plaatsvonden. Voor de orangisten waren deze maatregelen gerechtvaardigd om de duivelse ideologie van de patriotten te bestrijden. Het op deze manier 'afrekenen' met de patriotten en de patriotse zaak komt overeen met wat Stanley Cohen als wraakzuchtig vandalisme omschrijft. Ook kan het onderscheid tussen top-down en bottom-up iconoclasmе gemaakt worden. In het geweld zijn, zoals Martin Warnke dit classificeert, zowel top-down, als bottom-up voorbeelden van iconoclasmе te herkennen. Top-down voorbeelden zijn onder andere georganiseerde en geplande mobilisatie van prinsgezinden met als doel de mobilisatie van de organistische volksstem, het voor de plundering markeren van huizen, het niet vervolgen van plunderaars en vanden en het tegengaan van de verspreiding van patriotse denkbeelden. Voorbeelden van bottom-up symboolvernietiging en iconoclasmе zijn bijvoorbeeld de ongecoördineerde plunderingen in Hattem en Elburg of de vernieling van kerkbanken die gericht waren tegen tekenen van feodaal gezag en sociale ongelijkheid. Ook is er sprake van wat Wessel Krul *futurisme* noemt in de wensen van vooral de radicale patriotten die een omwenteling wilde bewerkstelligen door alle symbolen van het oude systeem weg te vagen.

Herstellend iconoclasmе kwam zowel bottom-up als top-down in beide revoluties voor. Ook is er in zowel de Franse als in de Nederlandse Revolutie sprake van bottom-up wraakzuchtig iconoclasmе. Bijvoorbeeld bij reacties van orangisten op provocaties van patriotten in de vorm van rellen en oproeren en bij de manier waarop patriotten werden behandeld tijdens de contrarevolutie. Dit is vergelijkbaar met wraakzuchtig bottom-up iconoclasmе tijdens de Franse Revolutie bij plunderingen van opslagplaatsen van voedsel, aanvallen op bezittingen van de adel tijdens de Grote Angst en iconoclastische vergeldingsacties als reactie op het aantasten van revolutionaire symbolen in de eerste fase van de revolutie. In Frankrijk was er in tegenstelling tot in de Republiek ook sprake van top-down wraakzuchtige iconoclasmе. Voorbeelden hiervan zijn officiële strafmaatregelen tegen gebieden die zich opstandige opstelden tegenover de revolutionaire autoriteiten in Parijs of de manier waarop er werd afgerekend met Jakobijnse symbolen na de Terreur. Wel vergelijkbaar zijn de top-down aanpak van officieel iconoclasmе in beide revoluties waarbij oude symbolen officieel werden verboden en nieuwe symbolen gelijktijdig werden ingevoerd. De motivatie hiervoor was echter duidelijk tactisch en ideologisch.

Bataafse Revolutie (1795-1799)

De derde fase van de Nederlandse Revolutie begint met de invasie van de Franse en Bataafse¹²⁵ legers in de winter van 1794-1795. De Bataafse revolutie was het spiegelbeeld van de restauratie van 1787. Waar de patriotten het bestuur overnamen, volgde direct een radicale zuivering van de lokale besturen. Op deze machtswisselingen hadden de Franse legers opvallend genoeg een kalmerende

¹²⁵ De patriotten noemden zich Bataven naar de (waarschijnlijk) West-Germaanse stam ten tijde van het Romeinse Rijk.

werking. Het Directoire had in het nieuwe Franse bewind immers duidelijk afstand genomen van de excessen tijdens de terreur.¹²⁶ Behalve in het Zuiden van het land, dat ze als veroverd gebied beschouwden, was er geen directe inmenging van de Franse autoriteiten. Men wilde het als een bevrijding in plaats van een verovering doen overkomen en op veel plaatsen namen patriotten de stadsbesturen over voordat de Franse legers binnentrokken. Er zijn in deze fase van de Nederlandse Revolutie globaal twee verschillende golven van symboolvernietiging en iconoclasme te onderscheiden. De eerste golf volgde de invasie en de machtswisseling in de jaren 1794-1795. De tweede volgde op de radicale staatsgreep van januari 1798.

Ideologische bedreigingen, die al eerder waren aangekondigd in patriotse pamfletten¹²⁷, waarin duidelijk werd dat het ancien régime, de oude orde 'het Kwaad' vernietigd zou worden, werden nu werkelijkheid. Op zowel regionaal als nationaal niveau werden er door het nieuwe bestuur maatregelen genomen om de revolutionaire ideologie te verspreiden en het oude regime te bestrijden. *'De provisionele repraesentanten van het voormalig gewest Utrecht besloten in hun vergadering van 3 februari 1795, dat volgens het Fransche systema en uit hoofde van gelijkheid alle onderscheidingstekenen moesten verdwijnen, waaronder alle wapenborden uit de kerken der hervormde godsdienst. Ook de van wapens voorziene kussens in de regeringsbanken moesten uit de kerken worden verwijderd. Het dragen van andere cocarden, linten of strikken, dan de "gewoone Fransche driecouleurigen" werd verboden. ... op hun koetsen of rijtuiggen mochten geen wapenschilden meer voorkomen.'*¹²⁸ Wapen- en rouwborden stonden symbool voor de aristocratie en rijke burgerij en moesten daarom vanaf 1795 uit kerken worden verwijderd¹²⁹, deze waren in strijd met de revolutionaire ideologie van de revolutie: vrijheid, gelijkheid en broederschap. Met name gelijkheid was ver te zoeken als alleen rijke families de mogelijkheid hadden om rouwborden in de kerk op te hangen, dit was voor minder bedeelden niet te betalen.¹³⁰ In veel plaatsen konden rouwborden tegen betaling worden opgehaald door nabestaanden. Het geld kwam vervolgens ten goede aan de kerk.¹³¹ Dit gebeurde niet overal, ook werden er in verschillende plaatsen rouwborden verbrand of in stukken gehakt. Hiervan was met name sprake in de periode van de Franse invasie van 1793-1794. Soms zijn

¹²⁶ R. E. de Bruin, *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum 2012) 224; R. E. de Bruin, 'De tweede ronde' in: Hoekstra, *Jaarboek Oud-Utrecht*, 279.

¹²⁷ Zoals in *Aan het Volk van Nederland, Waarschouwing en Dumourier nadert* van het Comité Revolutionair der Bataven.

¹²⁸ A. Graafhuis, 'Enige aantekeningen over het verwijderen van de wapenborden uit de Utrechtse kerken in 1795', *Maandblad van "Oud-Utrecht", Vereeniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Utrecht en Omstreken*, 33 (1960), 58-62.

¹²⁹ Zoals duidelijk wordt uit verschillende advertenties uit bijvoorbeeld de *Haagsche Courant* 1795 (10 juni 1795), de *Haarlemse Courant* 1795 (11 juni 1795) en de *Amsterdamse Courant* 1795 (30 juli 1795)

¹³⁰ A.W. Voskuilen 'Rouwborden in de hervormde kerk te Loenen. Van rouw en redenloze ijdelheid', *Vechtkroniek*, 3, nr. 2 (1995) 18-19.

¹³¹ Zoals duidelijk wordt uit een advertentie in de *Haarlemse Courant* 1795 (11 juni 1795)

de borden opnieuw gebruikt en voor heel andere doeleinden ingezet, delen zijn later teruggevonden als onderdeel van bijvoorbeeld varkenshokken.¹³² In Princenhage nam volgens Rosendaal het vernietigen van rouwborden zelfs de vorm van rituele executie aan.¹³³ Enkele rouwborden zijn weer in de kerken opgehangen toen na de revolutie het politieke klimaat was veranderd.¹³⁴

Andere symbolen van aristocratie waren ook het doelwit zoals, de ‘aanranding’ van het praalgraf van graaf Engelbert II van Nassau in de grote kerk van Breda¹³⁵; de verwoesting van de graftombe van de gravin van Solms in de Domkerk te Utrecht¹³⁶; de verwoesting en ontheiliging van de grafruimte van de Friese stadhouders in de Jacobijnerkerk in Leeuwarden¹³⁷; heraldische wapens in onder andere de stadhuizen van Breda, Klundert en Geertruidenberg, de gereformeerde kerk in Dinteloord en het kasteel van Breda.¹³⁸ Ook werden op verschillende plaatsen portretten en symbolen overgeschilderd zoals in Breda waar het wapen van de prins onherkenbaar werd gemaakt, net als de wapens van de vroegere baljuw en rentmeester op het orgel in Klundert. In dit rijtje passen volgens Rosendaal ook de zuivering van het Binnenhof door de portretten van de stadhouders in de vergaderkamer van de Staten-Generaal te overschilderen of te vervangen door andere patriotse schilderijen, het wegkrassen van het wapen van de Staten-Generaal en het vernielen van het wapen van Willem III in de Trêveszaal.¹³⁹

Dat men de visie van de nieuwe revolutionaire machthebbers niet overal deelde, blijkt onder andere uit de manier waarop het stadsbestuur in 's-Hertogenbosch omging met de verplichting alle rouwborden te vernietigen. Hier ging het verhaal dat “... toen de Franschen onder aanvoering van

¹³² Voskuilen, ‘Rouwborden’, 18-19.

¹³³ Rosendaal, ‘De boom’ in: Rosendaal, *Dansen rond*, 271-272.

¹³⁴ Voskuilen, ‘Rouwborden’, 19.

¹³⁵ Rosendaal, ‘De boom’ in: idem, *Dansen rond*, 270.

¹³⁶ De verwoesting vond plaats in februari 1795: R. E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen-Utrecht 1986) 46.

¹³⁷ Nadat door het stadsbestuur van Leeuwarden was verordend dat "alle distinctieve eeretekenen en wapenborden als onbestaandbaar met gelijkheid en vrijheid moeten worden weggenomen" vernielde een menigte op 16-08-1795 de grafruimte van de Friese stadhouders in Leeuwarden uit: J. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002) 78-79.

¹³⁸ Rosendaal, ‘De boom’ in: Rosendaal, *Dansen rond*, 270-273.

¹³⁹ Ibidem, 271.

generaal Pichegru die stad op 9 October 1794 hadden ingenomen, de bossche revolutionairen de wapenborden, welke in de St. Janskerk aldaar hingen, voorzoover zij niet door familieleden of belangstellenden tot zich genomen waren, naar de Paradeplaats hebben gesleept, ze aldaar stuk geslagen en verbrand hebben. En dat die revolutionairen onder het opstijgen der vlammen ... vroolijk rond de brandende massa gedanst zouden hebben.” Volgens H.J.M. Ebeling¹⁴⁰ die hier in 1927 over schreef was, dit echter “vrijwel bezijden de waarheid” omdat er ten eerste niet op 7 maar op 9 januari op de paradeplaats enige wapenborden waren verbrand; en dit ten tweede op een geheel andere manier gebeurde dan er in het bovenstaande citaat beweerd wordt.¹⁴¹ Het conflict tussen het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch en het landelijke bestuur ging met name over welke revolutionaire waarden men centraal stelde. Het landelijke bestuur stelde gelijkheid centraal als argument voor het verwijderen van symbolen. Het stadsbestuur stelde echter vrijheid en het recht van bezit centraal en kon hierdoor geen gehoor geven aan de opdracht tot verwijdering omdat de rouwborden particulier bezit waren. Het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch wist haar standpunten te verdedigen tot de staatsgreep van januari 1798. Toen zowel het regionaal als het stadsbestuur werden vervangen door radicalen kwam er een nieuwe golf van symboolvernietiging en iconoclasme op gang en dit zorgde ervoor dat “die „trotsche Pronk- „cieraden der veragte Aristocratie ” werden verkocht”, deze “zouden de Vrijheidsmensen niet meer hinderen.”¹⁴²

De verwoeste graftombe van de Gravin van Soms, tekening door Cornelis van Hardenberg (1755-1843) omstreeks 1800.

Na het verdrijven van de stadhouder en het bevrijden van de Republiek was de belangrijkste taak voor de Bataven de hervorming van het staatsbestel. Hierover delibereerden ze drie jaar zonder tot een oplossing te komen. Er ontstonden drie richtingen met een visie over hoe deze vorm moest krijgen. Dit waren de *unitaristen*, voorstanders van een eenheidsstaat; de *federalisten*, die provinciale soevereiniteit wilden handhaven en de *moderaten*, die tussen de partijen stonden.¹⁴³ De radicalen grepen de macht in januari 1798 door

¹⁴⁰ Ebeling was stadsarchivaris van 's-Hertogenbosch van 27 januari 1910 tot 27 januari 1953.

¹⁴¹ H.J.M. Ebeling, 'De strijd om het behoud der wapenborden in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', *Historisch tijdschrift*, 5, nr. 1 (1926) 1-15.

¹⁴² Ebeling, *De strijd*, 15.

¹⁴³ E. Luikens, *Apeldoorn in de schaduw van het Loo. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn (1788-1905)* (Zutphen 1999) 23.

middel van een door de Fransen gesteunde staatsgreep. In korte tijd werd een unitarische grondwet doorgevoerd. Er kwam een uitvoerend bewind van vijf directeuren, naar Frans model. Binnen zes maanden volgde echter een nieuwe staatsgreep omdat het radicale bewind geen brede steun wist te vergaren. De grondwet bleef wel gehandhaafd. De machtswisseling in januari 1798 gaf een nieuwe impuls aan het iconoclasmie en de symboolvernietiging. Op verschillende plaatsen werden symbolen van aristocratie en ongelijkheid alsnog verwijderd.¹⁴⁴

In deze derde fase van de Nederlandse Revolutie is er sprake van bottom-up iconoclasmie en symboolvernietiging bij gevallen van 'spontane' volkswoede tijdens vernielingen van grafornameenten en tombes. Dat hiervoor van bovenaf geen toestemming was, blijkt bijvoorbeeld uit het gegeven dat de Franse generaal Pichegru de revolutionairen die verantwoordelijk waren voor de vernielingen in de Domkerk liet arresteren.¹⁴⁵ Ook was er sprake van top-down aansturing door duidelijke opdrachten tot symboolvernietiging vanuit het nieuwe bestuur. De motieven waren duidelijk idealistisch van aard: in verschillende publicaties werd gewezen op gelijkheid als revolutionaire doelstelling. Dat dit overeenkomt met de classificering van Warnke blijkt ook uit de invoering van nieuwe symbolen door de revolutionairen. Dit is eveneens te linken aan wat Montalembert herstellend vandalisme noemt. Niet overal werd deze revolutionaire visie echter gedeeld. Sprekend zijn de conflicten die zich hierover in 's-Hertogenbosch voordeden, iets dat opvallende overeenkomsten vertoont met de strijd om het behoud van de kathedraal in Chartres. Het iconoclasmie in deze fase komt sterk overeen met het *futurisme* van Wessel Krul. De revolutionairen waren zich sterk bewust van symbolen die 'gelijkheid' tegengingen en wilden deze vernietigen zodat de maatschappij zich los kon maken van de ballast uit het verleden waarin men ongelijk was. Ook in de Franse Revolutie speelt futurisme een grote rol, daar was men zich eveneens bewust van symbolen die haaks stonden op de revolutionaire ideologie en daarom moesten worden weggevaagd. Wel was er een belangrijk verschil tussen de revolutionairen in 1787 en 1793 in de Nederlandse Revolutie. In tegenstelling tot 1787 waren de revolutionairen in 1793 niet meer vooral gericht op de misstanden van de stadhouder maar stond revolutionaire ideologie nu centraal en moest de oude orde vernietigd worden.¹⁴⁶

¹⁴⁴ Zoals duidelijk wordt uit verschillende advertenties in bijvoorbeeld de *Oprechte Haarlemse Courant* 1798 (31 maart 1798) en de *Utrechtsche Courant* 1789 (18 april 1798).

¹⁴⁵ de Bruin, *Bedreigd door*, 223.

¹⁴⁶ Rosendaal, 'De boom' in: Rosendaal, *Dansen rond*, 271.

Conclusie

In de voorgaande hoofdstukken is er door het analyseren van diverse iconoclastische incidenten een beeld geschetst van de manier waarop symboolvernietiging een rol speelde in de Franse en de Nederlandse Revolutie. In deze conclusie zullen ontwikkelingen en patronen uit beide revoluties met elkaar vergeleken worden. Er zal hoofdzakelijk een vergelijking worden gemaakt op basis van de classificatie uit de voorgaande hoofdstukken, maar ook zal er worden gekeken naar overeenkomsten en verschillen van overstijgende en meer algemene ontwikkelingen met betrekking tot politiek gemotiveerd iconoclasme.

Maatschappelijk gezien waren er grote verschillen, maar ook sterke overeenkomsten tussen Frankrijk en de Republiek. Waar de Franse maatschappij formeel ingedeeld was in drie standen en er vrijwel geen mogelijkheden waren tot migratie tussen de standen, kende de maatschappij in de Republiek geen formele standen maar bestond er wel een relatief gesloten regentenklasse. Waar Frankrijk centraal werd bestuurd door een absolutistische monarchie werd de Republiek federaal bestuurd door een oligarchische regentenklasse. Hoewel een absolutistische monarchie en een republikeinse oligarchie weinig gemeen hebben en er van een standensamenleving in de Republiek geen sprake was, waren ze echter wel op een vergelijkbare manier oorzaken van verzet voor de achtergestelde middenklasse. Deze middenklassen streefden beiden, geïnspireerd door het gedachtengoed uit de Verlichting, naar gelijke rechten en meer inspraak.

Verzet tegen de oude orde vond in zowel Frankrijk als de Republiek op verscheidene manieren plaats, lang voor het uitbreken van de revoluties. Monumenten van Franse koningen werden aangetast door middel van lasterlijke opschriften of werden versierd met uitwerpselen. Het aantasten van de beelden was echter voornamelijk gericht op de koning in kwestie en niet op de monarchie als instituut. Hier kwam tijdens de Franse Revolutie verandering in en naarmate de monarchie aan autoriteit verloor, werden deze geluiden sterker. Het aantasten van symbolen gebeurde in de Republiek niet door het aantasten of transformeren van koningsbeelden omdat er simpelweg geen koningshuis was.

Gedurende de gehele revolutie is er in beide landen sprake van bottom-up iconoclasme. Zowel in de Nederlandse als de Franse Revolutie vinden spontane rellen, oproeren, plunderingen en vernielingen plaats waarbij zich iconoclastische incidenten voordoen maar waarbij er geen sprake lijkt te zijn van centrale organisatie of van aansturing van hogerhand. Typisch voor de Franse Revolutie zijn de aanvallen op de adel tijdens de Grote Angst. Deze incidenten zijn voorbeelden van bottom-up iconoclasme aangezien hier door de autoriteiten geen opdracht voor werd gegeven. Hierachter lijkt echter geen bewuste iconoclastische motivatie te schuilen. Een ander verschil met de Nederlandse Revolutie is dat bottom-up iconoclasme een veel grotere invloed lijkt te hebben gehad op de manier waarop de Franse Revolutie zich heeft ontwikkeld. Met name bureaucratische onduidelijkheid, de

discussie over het afbreken of beschermen van kunst en iconen en de strijd tussen verschillende bestuurslagen hebben eraan bijgedragen dat iconoclasme een manier was voor bestuurders om zich van de steun van lokale gemeenschappen te verzekeren en zich af te zetten tegen andere bestuurslagen. Dit heeft ertoe geleid dat wetgevers in Frankrijk, met name tijdens de Terreur van 1792 tot 1795, bereid waren toe te geven aan iconoclastische behoeften van het volk en dat de bescherming van kunst hierdoor extreem werd bemoeilijkt.

Duidelijke voorbeelden van top-down iconoclasme in de Nederlandse Revolutie zijn onder andere de georganiseerde en geplande mobilisatie van prinsgezinden in juni 1787 en het tegengaan van de verspreiding van patriotse denkbeelden door middel van officiële verboden. Ook was er sprake van top-down aansturing door duidelijke opdrachten tot symboolvernietiging van het revolutionaire bestuur vanaf 1793. Een groot verschil met de Nederlandse Revolutie is echter dat hoewel de Nationale Conventie in Frankrijk pogingen ondernam om objecten van culturele, artistieke of historische waarde te beschermen, men vooral toegaf aan iconoclastische neigingen van het volk om symbolen met een verkeerde politieke boodschap te vernietigen. Bestuurders in de Nederlandse Revolutie lijken hier beduidend minder door te zijn beïnvloed. Een ander verschil is eveneens het tempo waarin iconoclastische regelgeving werd uitgevoerd. Omdat er in Frankrijk simpelweg veel meer iconen en symbolen van monarchie en feodaliteit bestonden en het vaak een erg kostbare opgave was om alle symbolen te verwijderen, verliep dit proces erg traag. Dit zorgde er echter voor dat lokale spanningen over gehate symbolen soms zo hoog opliepen dat deze resulteerden in spontane incidenten van iconoclasme waarop de autoriteiten geen grip hadden. Dit lijkt in de Republiek niet het geval te zijn geweest.

De ideologische grondslag van beide revoluties is zeer vergelijkbaar. De ideologische basis van zowel de Franse als de Nederlandse Revolutie was afkomstig uit het gedachtengoed van de Verlichting en beide revoluties vertonen alleen daarom al grote ideologische gelijkenissen. De motieven voor de vernietiging van verschillende soorten symbolen waren duidelijk idealistisch van aard. In de Republiek was de autoriteit van de stadhouder al zeer lang onderwerp van discussie geweest en bracht de revolutie in 1783 niet direct grote veranderingen in de revolutionaire standpunten van de patriotten. De Republiek kende immers een geschiedenis van relatief veel autonomie en een hoge mate van zelfbestuur. Het doel van de patriotten bleef in eerste instantie vrijwel hetzelfde, zij streden voor meer inspraak en herstel van 'verloren burgerrechten'. De autoriteit van de stadhouder was niet van grote invloed op de manier waarop orangistische symbolen werden aangevallen door patriotten. Hierin kwam echter verandering vanaf 1793. In tegenstelling tot 1783 waren de revolutionairen niet langer alleen gericht op de misstanden van de stadhouder en zijn regime, maar stond revolutionaire ideologie nu centraal en moest de oude orde vernietigd worden. Toen Willem V was verdreven, richtte het

revolutionaire discours zich op interne zaken waardoor er een strijd tussen de revolutionairen onderling ontstond. In Frankrijk veranderde de relatie van de revolutionairen met instituties van gezag op een andere manier. Hier genoot de monarchie in de eerste jaren van de revolutie relatief veel autoriteit en revolutionairen probeerden deze in te zetten om de revolutionaire zaak van legitimiteit te verschaffen. Veel gematigde revolutionairen zagen in de eerste jaren van de Franse Revolutie een constitutionele monarchie als de weg voorwaarts en een directe aanval op beelden van de koning werd dan ook nog niet overwogen. De nadruk lag in de eerste jaren van de Franse Revolutie dan ook vooral op het transformeren van koninklijke symbolen en pas vanaf juni 1791 op het vernietigen hiervan. Opvallend is dat er zowel in de Franse als in de Nederlandse Revolutie sprake is van een duidelijk breekpunt waarop radicale revolutionairen de macht naar zich toe trekken en dat vanaf dat moment de revolutionaire ideologie voornamelijk gericht is op de vernietiging van symbolen.

Tactisch iconoclasm komt eveneens in beide revoluties voor. Het aantasten van de symbolen van de tegenstander op prenten gebeurde in beide revoluties met voorbedachten rade en ook het invoeren van nieuwe symbolen in combinatie met het verbieden van oude iconen, om de revolutionaire ideologie uit te dragen, is vanwege de planmatige manier waarop dit plaatsvond in beide revoluties, en de ideologische motivatie hierachter te zien als tactisch vandalisme. De manier waarop er werd omgegaan met koningsbeelden tijdens de Franse Revolutie verschilt zeer met de Nederlandse Revolutie. Het meest voor de hand liggende verschil is dat de Republiek geen koningsbeelden kende en dat deze daarom geen doelwit voor iconoclasten waren. De zeer uiteenlopende wijze waarop er werd omgegaan met beelden van verschillende koningen is eveneens als tactisch vandalisme te beschouwen. Dit onderscheid werd zeer bewust gemaakt, sommige beelden werden al voor de revolutie aangetast terwijl andere beelden tot relatief laat in de revolutie werden geëerd.

Iets dat wel zeer verschillend was, was de rol van religie in de Franse en de Nederlandse revoluties. Frankrijk kende voor de revolutie een machtige georganiseerde katholieke kerk die zeer hecht verbonden was met de monarchie. Religie in de Republiek was daarentegen divers en hoewel er sprake was van een Calvinistische meerderheid kende de Republiek geen georganiseerde centrale kerk. Waar religie in Frankrijk tijdens de revolutie een enorme rol speelde in het revolutionaire discours, de manier waarop revolutionairen zich manifesteerden en hoe de Franse revolutionaire ideologie zich ontwikkelde, was religie in de Republiek vooral iets van voor de burger zelf, was er sprake van religieuze tolerantie en werd religie veelal buiten het revolutionaire discours gehouden. Religieus iconoclasm kwam in de Republiek, in tegenstelling tot Frankrijk, dan ook bijna niet voor. Een verklaring voor het ontbreken van een beeldenstorm zoals in de Franse Revolutie plaatsvond is dat deze in de Republiek al in de zestiende eeuw had plaatsgevonden. Hierdoor waren er in de Republiek beduidend minder religieuze iconen en speelden deze geen rol in de Nederlandse Revolutie.

Herstellend of positief iconoclasm kwam in de Republiek voor bij het zuiveren van vaandels door patriotten en de restauratie van het gezag van de stadhouder ging tijdens de contrarevolutie gepaard met terreur, plunderingen en vernielingen. In de Franse Revolutie is er sprake van transformatie van religieuze symbolen door constitutionele katholieken. Van top-down aansturing was zowel in de Republiek als in Frankrijk sprake vanwege de ideologische opdrachten tot transformatie of symboolvernietiging vanuit verschillende lagen van bestuur. Hiervan was in beide landen met name sprake wanneer radicale revolutionairen het bestuur vormden. De manier waarop Jakobijnse symbolen werden behandeld na de Thermidorische reactie is een zeer duidelijk voorbeeld van herstellend vandalisme aangezien het doel hiervan was de excessen uit de Terreur te herstellen.

Futurisme volgens Krul is in beide revoluties te herkennen in de ideologie en activiteiten van radicale revolutionairen. Hiervan is in de Franse Revolutie met name sprake na de vlucht van de koninklijke familie naar Varennes. Symbolen van de koning werden niet langer getransformeerd maar totale verwijdering uit de publieke ruimte was het nieuwe doel. Ook het streven van de Jakobijnen naar totale verwijdering van christelijke symbolen tijdens de Terreur is hieraan te koppelen. Zij wilden zich net als bij symbolen van de monarchie en feodaliteit ontdoen van alle herinneringen en 'onwaarheden' van de kerk uit het verleden. Tegenover futurisme stelt Krul presentisme en hiervan is sprake in de Franse Revolutie bij de strijd om macht en bevoegdheden tussen verschillende bestuurslagen en het iconoclasm dat hier het gevolg van was. Bestuurders die het volk wilden laten zien dat zij opkwamen voor hun belangen kozen primair voor het oplossen van actuele maatschappelijke problemen en niet voor het in stand houden van erfgoed. In de Nederlandse Revolutie is hier beduidend minder sprake van.

Dit werkstuk is het resultaat van onderzoek naar politiek gemotiveerd iconoclasm in de Nederlandse Revolutie. In deze vergelijking met de Franse Revolutie is aangetoond dat er, anders dan de historiografie over deze periode doet vermoeden, duidelijk sprake is van iconoclasm in de Nederlandse Revolutie en dit zeker een rol heeft gespeeld. Hoewel incidenten van politiek gemotiveerd iconoclasm in de Republiek vaak vergelijkbaar waren met incidenten uit Frankrijk en er in grote mate sprake is van een gemeenschappelijke ideologische basis, is het ook duidelijk geworden dat er grote verschillen bestaan en dat iconoclasm in de Nederlandse Revolutie een duidelijk ander karakter had dan iconoclasm in de Franse Revolutie. Waar in dit werkstuk niet uitgebreid bij is stilgestaan is de invloed die beide revoluties op elkaar hebben gehad. Wel is aangetoond dat de Franse Revolutie de Nederlandse Revolutie sterk heeft beïnvloed en daarom is meer onderzoek naar dit onderwerp gewenst. Met name omdat verschillende incidenten van revolutionair iconoclasm nog niet in kaart zijn gebracht, het niet duidelijk is hoe vaak deze plaats hebben gevonden en wat de gevolgen waren verdient symboolvernietiging tijdens de Nederlandse Revolutie in het algemeen meer onderzoek. Er is sprake van veel meer symboolvernietiging dan er nu bekend is.

Literatuur

- 1) Bots, H., Mijnhardt, W.W., *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme* (Amsterdam 1988)
- 2) Briggs, M. S., *Goths and Vandals. A study of the destruction, neglect and preservation of historical buildings in England* (Londen 1952)
- 3) de Bruin, R. E., *Bedreigd door Napoleon. De Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 1753-1838* (Hilversum 2012)
- 4) de Bruin, R. E. *Burgers op het kussen. Volkssouvereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (Zutphen-Utrecht 1986)
- 5) van der Capellen tot den Pol, J. D. *Aan het volk van Nederland* (ed. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink) (Weesp 1981)
- 6) Carnes, N., 'Making, Breaking, Loving, and Hating Images: Prelude to a Theology of Iconoclasm', *Logos: A Journal of Catholic Thought and Culture*, 16, nr. 2 (2013)
- 7) Caviness, M. H., 'Iconoclasm and Iconophobia: Four Historical Case Studies', *Diogenes*, 50, nr. 3 (2003)
- 8) Choay, F., *L'allégorie du patrimoine* (Paris 1992)
- 9) Clay, R. S., *The Power of Signs: Iconoclasm in Paris, 1789-1795* (Londen 1999)
- 10) Clay, R. S., 'Smells, Bells and Touch: Iconoclasm in Paris during the French Revolution', *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 35, nr. 4 (2012)
- 11) Cohen, S., 'Property Destruction' in: Claude Lévy- Leboyer (red.) *Vandalism: Behaviour and Motivations* (Amsterdam, New York, Oxford 1984)
- 12) Cooney, M. K., "'May the Hatchet and the Hammer Never Damage It!' The Fate of the Cathedral of Chartres during the French Revolution', *The Catholic Historical Review*, 92, nr. 2 (2006)
- 13) Colenbrander, H. T., *De patriottentijd, hoofdzakelijk naar buitenlandsche bescheiden*, I-II-III ('s-Gravenhage 1897-1899)
- 14) Doyle, W., *The Oxford History of the French Revolution* (Oxford 2002)
- 15) Ebeling, H.J.M., 'De strijd om het behoud der wapenborden in de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch', *Historisch tijdschrift*, 5 (1926)
- 16) Gamboni, D., *The Destruction of Art Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution* (London 1997)
- 17) Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, V (Amsterdam 1962)
- 18) Geyl, P., *De patriottenbeweging 1780-1787* (Amsterdam 1947)

- 19) Graafhuis, A., 'Enige aantekeningen over het verwijderen van de wapenborden uit de Utrechtse kerken in 1795', *Maandblad van "Oud-Utrecht", Vereeniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Utrecht en Omstreken*, 33 (1960)
- 20) Grijzenhout, F., *Feesten voor het Vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1780-1806* (Zwolle 1989)
- 21) Grijzenhout, F., Mijnhardt, W.W., van Sas, N.C.F., red., *Voor Vaderland en Vrijheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam 1987)
- 22) Hunt, L., *Politics, Culture, and Class in the French Revolution* (Los Angeles 1984)
- 23) Idzerda, S. J., 'Iconoclasm During the French Revolution', *American Historical Review*, 55 (1954)
- 24) Jones, P. M., *The French Revolution 1787-1804* (Edinburgh 2003)
- 25) de Jong, E. H. *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014)
- 26) Kuiper, J., *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002)
- 27) Krul, W., 'Tegen erfgoed: over vooruitgang en vandalisme' in: Frans Grijzenhout red. *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007)
- 28) Luikens, E., *Apeldoorn in de schaduw van het Loo. Politieke, bestuurlijke en maatschappelijke ontwikkelingen in Apeldoorn (1788-1905)* (Zutphen 1999)
- 29) Merrils, A. H., 'The Origins of "Vandalism"' in: *International Journal of the Classical Tradition*, 16, nr. 2. (2009)
- 30) Lefebvre, G., *The Great Fear of 1789* (Engelse vertaling Londen 1973)
- 31) McClellan, A., 'The Life and Death of a Royal Monument: Bouchardon's Louis XV', *Oxford Art Journal*, 23, nr. 2 (2000)
- 32) Merrick, J., 'Politics on Pedestals: Royal Monuments in Eighteenth-Century France', *Oxford Journals French History*, 5, nr. 2 (1991)
- 33) Réau, L., *Histoire du vandalisme*, I (Paris 1959)
- 34) Rosendaal, J. G. M. M., *De Nederlandse revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005)
- 35) Rosendaal, J. G. M. M., *Tot nut van Nederland. Polarisatie en revolutie in een grensgebied, 1783-1787* (Nijmegen 2012)
- 36) Rosendaal, J. G. M. M., 'De boom van de vrijheid: een dorre stronk of een levend symbool' in: Rosendaal, J. G. M. M., van de Sande, A.W.F.M., (red.) *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793* (Den Bosch 1993)

- 37) Schama, S., *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977)
- 38) Soboul, A., *De Franse Revolutie, deel 1 1789-1793* (Amsterdam 1979)
- 39) Smit, H. J., 'Vianen in de patriottentijd' in: T.J. Hoekstra, G.J. Hooykaas, E.I. Jimkes-Verkade, H.L. Ph. Leeuwenberg, A.D.A. Monna, C.M.P.F. van den Broek, N.C.F. van Sas (red.) *Jaarboek Oud-Utrecht 1987* (Utrecht 1987)
- 40) Teitler, H., *De opstand der 'Batavieren'* (Hilversum 1998)
- 41) Uil, H., Venema, C., 'Wapenborden in de Hervormde Kerk te Renesse' in: *Bulletin*, ISSN 1381-7116, nr. 29 (1992)
- 42) van Sas, N.C.F., *De metamorfose van Nederland: van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004)
- 43) Voskuilen, A.W., 'Rouwborden in de hervormde kerk te Loenen. Van rouw en redenloze ijdelheid', *Vechtkroniek*, 3, nr. 2 (1995)
- 44) Warnke, M., *Bildersturm* (Frankfurt 1977) de Wit, C. H. E., *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965)
- 45) de Wit, C. H. E., *De Nederlandse revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek 1974)
- 46) Wrigley, R., 'Breaking the Code: Interpreting French Revolutionary Iconoclasm', in: Yarrington, A., Everest, K. (red.), *Reflections of Revolution* (London, 1993)

Bronnen

- 1) *Amsterdamse Courant* 1795 (30 juli 1795) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&query=Wapenborden&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1780%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1799%22%29&page=1&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C18e+eeuw%7C&identifieer=ddd%3A010716565%3Ampg21%3Aa0013&resultsidentifieer=ddd%3A010716565%3Ampg21%3Aa0013>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 2) 'INFORMATIEN Wegens de Plunderingen en Geweldenarijen van de Militie te HATTEM' in: *De Post van den Neder-Rhijn* 1786 (Utrecht 1786) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/boeken1/gview?query=de+post+van+den+Neder-Rhijn&coll=boeken1&page=1&maxperpage=40&identifieer=j2FaAAAAcAAJ>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 3) *Geldersche Historische Courant* 1787, nr. 104 (11 sep. 1787) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?coll=ddd&resultscoll=ddd&titel&page=2&maxperpage=50&identifieer=ddd%3A010706710%3Ampg21%3Ap002&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-09-1787%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2228-09-1787%22%29&objectsearch=hattem>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 4) Grégoire, H. *Mémoires*, ed. M. Carnot, I (Paris 1837)
- 5) *Haagsche Courant* 1795 (10 juni 1795) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Wapenborden&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C18e+eeuw%7C&page=1&maxperpage=50&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1780%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1799%22%29&coll=ddd&identifieer=ddd%3A010809295%3Ampg21%3Aa0008&resultsidentifieer=ddd%3A010809295%3Ampg21%3Aa0008>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 6) *Haarlemse Courant* 1795 (11 juni 1795) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Wapenborden&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C18e+eeuw%7C&page=1&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1780%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1799%22%29&coll=ddd&maxperpage=50&identifieer=ddd%3A010729094%3Ampg21%3Aa0008&resultsidentifieer=ddd%3A010729094%3Ampg21%3Aa0008>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 7) *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 19 (1784) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/boeken/view?identifieer=dpo%3A4778%3Ampg21%3A0007&query=nieuwe+nederlandse+jaarboeken+1784&coll=boeken>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 8) *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22 (1787) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/boeken/view?query=nieuwe+nederlandsche+jaarboeken+1787&coll=boeken&maxperpage=50&identifieer=dpo%3A5251%3Ampg21%3A0006>, geraadpleegd op 3-7-2016.
- 9) *Oprechte Haarlemse Courant* 1798 (31 maart 1798) gevonden op:
<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Wapenborden&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C18e+eeuw%7C&page=1&maxperpage=50&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1780%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1799%22%29&coll=ddd&identifieer=ddd%3A010729531%3Ampg21%3Aa0009&resultsidentifieer=ddd%3A010729531%3Ampg21%3Aa0009>, geraadpleegd op 3-7-2016.

10) *Utrechtsche Courant* 1789 (18 april 1798) gevonden op:

<http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=Wapenborden&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=0%7C18e+eeuw%7C&page=1&maxperpage=50&cql%5B%5D=%28date+gte+%2201-01-1780%22%29&cql%5B%5D=%28date+lte+%2231-12-1799%22%29&coll=ddd&identifier=ddd%3A010728589%3Ampg21%3Aa0005&resultsidentifier=ddd%3A010728589%3Ampg21%3Aa0005>, geraadpleegd op 3-7-2016.